
BIBΛIOΚΡΙΣΙΕΣ

Emily A. McDermott, Euripides' Medea. The Incarnation of Disorder.
University Park (Pa) and London 1989, The Pennsylvania State University Press,
156 p.

McDermott's book consists of an introduction (p. 1-8), six chapters (p. 9-106), a conclusion (p. 107-118), notes (p. 119-141), a glossary (p. 143-146), an index of passages (p. 147-149), and a subject index (p. 151-156). The Introduction explains that the book «will explicate aspects of ... the *Medea*, as conducive of an overarching sense of disorder» (cf. also the book's subtitle)¹ and of «nihilism» (p. 3). In the first chapter McDermott (henceforth M.) reviews the known versions of the death of Medea's children, in the second she introduces the child-murder as «the central and indeed defining element of the play» (p. 25), and in the third she examines Medea as a «woman». In chapter four M. argues that Euripides «weaves to unweave» (p. 65), and in so doing frustrates the expectations of his readers. In the fifth and sixth chapters M. deals respectively with «familial *trophe*» (= παιδοτροφεῖν and γηροτροφεῖν) and «civic *trophe*» (= duty of the individual toward the state and of the state toward the individual). In the Conclusion M. gives us the comprehensive portrait of her Medea: she is *inter alia* a serial killer whose crimes «suggest a diabolical hostility not just to the victims themselves but to the ties which bind them and all humanity to one another» (p. 107). By the killing of her children Medea reaches «the nadir of human depravity», a stage «beyond the worst sin against *trophe* that Hesiod could conceive», cf. Hes. *Op.* 185-88. She is such a scourge that «...every city which has offered her nurture is ravaged or polluted by her presence..., when she is done, there is nothing left» (p. 109). In her lawlessness she is even worse than Polyphemus of the *Odyssey* for while his lawlessness is «pre-themis», hers is «anti-themis». Immune from society's «most basic prescripts for human behavior ... [she] would strike at civilization's very heart» (p. 110) to produce chaos. «She is the worm in the cosmos's apple» (p. 111).

In Greek tragedy empathy of the spectator for the protagonist is a necessity in

1. McDermott's approach to character extends to the psychology —between— the lines approach; see, for example, her defence of vv. 1060-1 as «self-serving delusion» (p. 57). For the dangers of this approach see conveniently A. Lesky, *A History of Greek Literature* (tr. J. Willis and C. de Heer), New York: Crowell 1966, p. 366, and, among many others, cp. H. C. Baldry, *The Greek Tragic Theatre*, New York: Norton 1971, p. 98-104.

order that the «tragic» may be emotionally experienced. M.'s *Medea* is a loathsome monster that does not allow for empathy. Such a freak of nature can appear as a protagonist in a satyr drama (cp. Euripides' *Cyclops*), or possibly in a mythological comedy, but not in a classical Greek tragedy², let alone a tragedy as early as 431 B.C.. M.'s *Medea* renders Euripides' *Medea* ἀτραγκωτάτην, the play thus becoming both tasteless and meaningless.

If M.'s *Medea* cannot make us feel Aristotelian pity, can it perhaps make us feel Aristotelian «fear»? The answer must be negative. The «fear» in M.'s *Medea* is generated by an encounter with a monster, it is not the fear the spectator experiences when he shares the hero's plight. The reviewer finds it improbable that the 431 B.C. viewer would fear that he (or someone else he cared for) could turn into M.'s *Medea*. M. suggests (p. 30-31) that the audience of 431 B.C. might fear that in male-dominated Athens women could crack and become replicas of her *Medea*. Yet, in harem-type societies there is no evidence that women develop such syndromes (cf., for example, Muslim societies). Moreover, neither in their comedy nor in their political theory did the Greeks express concern that their women might turn into monsters. Greeks did not share professor M.'s fears about their women.

The reviewer believes that M. is more eager to condemn the Euripidean *Medea* than to understand her, that she is being rhetorical rather than critical. In this book we meet with a prosecutor determined to convict the accused. The result is a one-sided monograph, in the final analysis a concatenation of sophistries. Let us proceed to examples.

To capture *Medea's* ethos in the Euripidean play we must stay within the play's λεγόμενα and δρώμενα. This is not what M. does. She projects into the play full-blown incidents from outside the tragedy: what *Medea* did at Colchis and Iolcus, and what she will do in Athens. This process amounts to a contamination of the play. In the tragedy references to events at Colchis and Iolcus are brief and in these references Euripides maintains a neutral position —they stay very hazily in the background of the play³. As to future events in Athens, the Euripidean text

2. Cf. Arist. *Poet.* 13,5-8, where the tragic hero is defined as one «not pre-eminently virtuous and just, and yet it is through no badness or villainy of his own that he falls into the misfortune ... such a man as we have described, or one who is better than worse». What Aristotle says of the tragic hero he obviously meant for the tragic heroine as well.

3. Statements on the part of the Nurse and *Medea* that *Medea* «betrayed» her family and country (v. 32 and v. 483), and on the part of *Medea* that she killed her brother «shamefully» (v. 167 [unless αἰσχρῶς is to be taken only with v. 106 ἀπενάσθην]) may be interpreted as a review of the past in the light of the devastating pessimism of the present. Similarly, statements on Jason's part that *Medea* is a «betrayed» of father and country (v. 1332) and that she killed her brother παρέστιον (v. 1334), must be taken *cum grano salis*. For, before he found his way to the princess' bed, he surely was much more appreciative and respectful of her for all she had done for him (he would have died several times if she had stayed on the side of father, country and brother [cf. vv. 476-90 and v. 515]). The Euripidean play does not allow us to know the causes and forces behind the events in Colchis and Iolcus.

states only one thing, that Medea will live in Aegeus' palace (cf. vv. 713 and 727-8 [we may add that v. 1385 συνοικήσουσα does not necessarily imply any sexual relation between Medea and Aegeus])⁴. M. brings these obscure and neutral references to the forefront, gives them an ethical content that suits her criminal Medea, and remarks: «she (=Medea) serially violates the royal houses and disrupts the proper civic functioning of four cities: Colchis, Iolcus, Corinth, and Athens. Four kings, whether father, friend, or foe, are equally subjected to her ruthless pursuits of her own ends; every city which has offered her nurture is ravaged or polluted by her presence» (p. 109). Here M. does not speak of the ethos of the Euripidean Medea, but of the ethos of a Medea in a four act play written by M., of which play the first, second, and fourth acts are *irrelevant* to our understanding of the character of the Euripidean play. They are utilized by M. in order that by osmosis they may turn the Euripidean Medea (who occupies the third act of the four act play) into M.'s serial killer.

Let us now move on to another example. M. makes Medea the enemy of filial and civic *trophe*. Euripides' text offers elements of *trophe*, but they are utilized briefly and unsystematically, *en passant* commonplaces prompted by plot (e.g., vv. 1029 ἐξεθρεψάμην; 1033 γηροβοσκήσειν). We must stress that in the play there is no manifesto (such as the one on the sufferings of women, vv. 230-251) nor is there discussion of *trophe*, familial or civic, let alone one which condemns Medea and guides the viewer to understand her as the enemy of family, society, humanity, and cosmos. Civic *trophe* in particular is scarcely visible in the play. To begin with, civic *trophe* can properly apply only to the πόλις (or community) one is *born in* (such a πόλις being, so to speak, his «mother»). Medea, a foreigner, only *καταχρηστικῶς* becomes subject to Corinthian civic *trophe*. Things become even more difficult with Creon, a character of inferior ethos, as Corinth's king. M. makes a decent man out of Creon; she even calls him «a picture of upright piety and humanity» (p. 100). As elsewhere, here too she disregards Euripides. Given the Greek *mores*, whereby the father marries his daughter to the man of his choice, Jason could have never reached the princess' bed without Creon's wishes (cf. vv. 309-11 ἐξέδου - τάδε). Creon, therefore, bears full responsibility for the collapse of Medea's marriage (the Corinthian women that constitute the play's chorus do not object to the murder of their king by Medea; in fact, when Medea in vv. 374-5 states that she will kill Creon, the princess and Jason, the women of the chorus approvingly respond: [v. 419] ἔρχεται τιμὰ γυναικείῳ γένει). When Creon postpones Medea's exile for a day (vv. 350-4), he does so not out of kindness, not because «children are his soft spot» (p. 84), but because she presses him astutely (vv. 280-347), and above all because he believes that she has no chance to hurt him in one day's time (as he says so himself in vv. 355-6) —he is both unethical and stupid. The point is that it is difficult for the spectator to visualize that Medea

4. After all, to condemn Medea in Corinth for what she may or will do in Athens is outrageous; it amounts to a proleptic condemnation.

has a civic *trophe* obligation toward *Creon's* Corinth.

In conclusion then, there is no *intellectual concentration* in the tragedy on either familial or civic *trophe*. M. here, too, has rewritten the Euripidean play to orient it toward her criminal Medea. We must strongly emphasize that Medea has nothing against family and state as such. In the prologue she is mentioned as a happily married woman and a credit to her society (vv. 11-13 ἀνδ. - 'Ιάσ. [see Page's comments on these verses⁵]). In her revenge she strikes Creon and the princess because they are her enemies, not because they are members of one family⁶. Medea would have struck them even if Creon had come ἀπὸ δρυὸς and the princess ἀπὸ πέτρης. Nor does Medea have anything against children *qua* children. When Jason, a φίλος, becomes an enemy, the children half-way become ἐχθροί. Medea, the mother, loves her children passionately, but after a tremendous inner battle Medea the disgraced «wife» prevails (cf. vv. 265-6): the children are killed. Instead of killing Jason's children in order to hurt him (cf. vv. 817 and 1370), Medea would have killed, say, his horse, if she knew that he cared more for his horse than for his children. Medea strikes against individuals, regardless of whether they belong to different families, to one family, or, if this were possible, to no family at all. As to the fact that Medea comes in conflict with kings, this does not result from her interest in striking states, but from the fact that she, as a king's daughter and a god's (Helios') granddaughter, possesses the highest social status, and the πρέπον in the μῦθος demands that her friends as well as her enemies be kings, princes, and princesses —rather than, say, χαλκείζ, κάπηλοι, and their sons and daughters. Euripides' Medea is the enemy of neither the family, nor the state, nor humanity, nor the cosmos. M.'s Medea is all these.

We now move to Medea's killing of her children. M. places the murder of the children in the center of the tragedy, calls them «innocent» and relegates Medea, the murderess mother, to the «nadir of human depravity». But as Delacroix's paintings, where Medea is depicted killing her two children, are *beautiful*, similarly *beautiful* is Euripides' *Medea* where the same subject is presented. M. forgets that we are in the ambience of art, and she evaluates the killing of the children from the point of criminology rather than tragedy. Not only is the killing absorbed by the beauty of the tragedy, but this very beauty is tremendously enhanced by this absorption; take the killing of the children out of the Euripidean *Medea* and you incapacitate the tragedy. Before elaborating the point any further we must first

5. D. L. Page, *Euripides Medea*, Oxford 1961.

6. M. makes the killing of Pelias an assault by Medea on the parent-child tie (p. 83 and cp. p. 81). But such is not Medea's intention. Lines 486-7 explain why Medea chose the daughters (cf. ἀλγιστον). Obviously, she would have killed Pelias, say, through his slaves, if she had thought that such a killing of him (rather than the one performed by his daughters) would have been the ἀλγιστον. We may add that Pelias unlawfully possessed the throne which belonged to Jason, and was the deadly enemy of Jason and Jason's family, but M. (e.g., p. 96 and 105) prefers to treat him respectfully, as *King Pelias*. and to deplore what Medea did to him.

insist, *pace* M., that Medea neither lies nor deceives⁷ except where there is valid reason for us to conclude that she does (cf. vv. 368-370 and vv. 776-9). Consider now the following points: (1) Medea refuses to receive monetary and other help offered to her by Jason (vv. 616-8; cf. also vv. 459-62 and 612-3), and she kills her children even though she knows that this killing will result in punishing her *twice* as much as Jason (vv. 1045-7). This shows that Medea is an *idealist*. (2) Medea condemns herself for the killing of the children (vv. 796 and 1383). She is therefore not lacking in ethical conscience. (3) Medea (*qua* mother) loves her children passionately, experiences fathomless pain along the process which ends with their killing (vv. 791-1250)⁸, and is fully aware that for her act she will be bleeding in remorse for the rest of her life (vv. 1247-9)⁹. Therefore she pays both willingly and very dearly for their killing¹⁰. (4) Medea acts in terms of a split

7. M.'s view, for example, that Medea deceives the chorus is arbitrary. The thought of killing her children might possibly have crossed Medea's mind even before the play begins (p. 127, n. 24), but this does not have to mean that she had decided it long before announcing it to the chorus (vv. 791-3). Moreover, any postponement of announcement might well be because of rhetorical considerations on Euripides' part rather than because he wished to imply any deviousness on the part of Medea. After all, the chorus does not complain of deception. Notice also that vv. 374-409 show that Medea is still uncertain about the final form of her revenge, that she is still in the process of planning it. In vv. 374-5 she plans to kill Jason. Murder of the children with Jason already dead or soon after to die makes no sense. Therefore, in all likelihood no killing of the children has yet been decided if at all considered. [We may here interject that M. is also wrong in arguing (e.g., p. 61-2 and 114) that the chorus detaches itself from Medea in repugnance once it hears that she plans to kill her children. The tone of the chorus to the end is that of friendly concern, not of detachment and repugnance: «friend, do not kill your children; think of the stigma, the miasma and the wretchedness that such an action entails. God, help» (vv. 811 ff.)] Again, Medea is a *φάρμακός*, but, *pace* M. (p. 43-50), this does not mean that she deceives the audience (or the chorus) when as a woman she speaks of the plight of women. As long as she is mortal (cp. vv. 1032-5), married, has endured in the birth of her children, and has suffered in a male-dominated society, she can speak in the name of women. She neither says that she is just the average woman —every one knows that she is not— nor is it necessary for her to be such a woman in order to speak. Also, M.'s interpretation of the Medea-Aegeus scene as one in which Medea deceives Aegeus is unsatisfactory. M., for example, presupposes that Medea knows Aegeus' and her own future (p. 104). But how sure can we be of that? Did Medea know, say, that Jason would abandon her, or that she would kill her children (cp. v. 225 *ἄελλτον*, v. 498, and vv. 1029-37)? True, she prophesies the death of Jason (vv. 1386-8), but does this mean that she must also know Aegeus' and her own future? After all, do *μάντιες* know the entire spectrum of the future or only fractions of it?

8. M.'s assessment of Medea as a *cold-blooded murderess* (e.g., p. 32 and 40) is absurd.

9. M. speaks of Medea as «a demon parading as a human being» (p. 79). This is misleading. In the play Medea is a *mortal* (as was her brother). M. also says that «Medea assumes her demonic aspects and flies away in Helios' magic chariot» (p. 43). But does Phaëthon on Helios' chariot, Bellerophon on Pegasus, or Trygaeus on his dung-beetle become «demonic»?

10. Our empathy does not decline when Medea, with the corpses of her children, escapes on Helios' flying chariot. She escapes punishment at the hands of her enemies (had she been arrested and killed, the success of her «just» revenge would have been obscured), but she will never be able

personality, «mother» versus «wife» (vv. 1021-1080), so that on the whole even her ethical responsibility in the killing becomes debatable, and at the least this split allows for the viewer's leniency and forgiveness. (5) The children are κωφὰ πρόσωπα (see Page's comments, op. cit., p. 171, n. 1), while Medea is the protagonist. It is difficult to see how a spectator sensitive to the conventions of the Greek theater (as no doubt, the 431 B.C. spectators were) would find it possible to shift empathy from the protagonist to mute characters.

Two children are murdered by their mother and this is certainly reprehensible from the angle of νόμοι βροτῶν (v. 812). But there is also another angle from which to see the killing. The children may be understood as an integral part of Medea, and their murder by her as *self-sacrifice*, as killing part of *herself* for the success of her *just* vengeance. The reviewer would here like to cite Aristotle (*NE* 8.12.2-3): «For parents love their children as part of themselves...; and progenitor is more attached to progeny than progeny to progenitor, since that which springs from a thing belongs to the thing from which it springs... Parents then love their children as themselves (one's offspring being as it were another self —other because separate)...». True, the children are also Jason's children, but that he is deprived of them should be viewed only as an act of justice —in vv. 1231-2 the chorus says that on this day the δαίμων seems to be striking Jason with many evils «*justly*», and the chorus is aware from as far back as v. 792 that one of these evils will be the killing of the children by their mother. Let us not forget after all these two points: (a) Medea the «mother» is innocent. Should the spectator condemn Medea the «mother» because Medea the «wife» kills the children? Or should he acquit the «mother» and, since he cannot divide Medea in two, free also the «wife»? The second alternative seems obviously the correct one. (b) The crime of the «wife» is minimized in two ways. (1) The correct understanding of Medea's character is on the epic heroic level¹¹. Euripides suggests this level from the start, when he opens the play with the Argonautic expedition (which would have failed miserably without Medea —in a major sense she is the Argonaut among Argonauts) and projects her with such words as μεγαλόσπλαγχνος δυσκατάπαυστος ψυχή (vv. 109-10). The audience of 431 B.C. would have had no difficulty realizing this. After all, Homer was at the center of their culture, and their tragic stage was full of epic characters and profoundly influenced by the epic mentality. On the epic level the ego of the individual reigns supreme, and vengeful emotions rage with devastating power. On this level the killing of the children by the «wife» loses its offensiveness; Medea is experienced as a mixture of savagery and nobility no less

to escape punishment from herself. This is the tragic point in the *Medea*: an external triumph paid for by internal devastation, cp. vv. 1247-9 ἀλλὰ τὴν δέ γε | λαθοῦ βραχεῖαν ἡμέραν παίδων σέθεν, | κάπειτα θρήνει.

11. The reviewer would like to add that in helping her «just» cause by deluding her enemies, Medea acts appropriately in terms of the epic-heroic code. Let us remind ourselves, for example, of how Penelope and Odysseus deal with the suitors in the *Odyssey*.

fascinating than, say, Achilles. M. wants the viewer to judge Medea and Jason by the bourgeois standards of 431 B.C. Athens in order that she may produce out of Jason only a «cad», but out of Medea —through comparing her with the meek Athenian housewife of 431 B.C.— a grotesque criminal (p. 29-30). This is one more instance of rhetorical maneuvering ἐκτὸς τῆς τραγωδίας by M. on behalf of her repulsive Medea. (2) Violent acts among relatives were a frequent event in Greek tragedy, and Aristotle *recommends* them to the writer of tragedy as conducive to tragic ἡδονή, as (*Poet.* 14,4-10) «...when, for instance, brother kills brother, or son father, or *mother son*, or son mother— either kills or intends to kill». Therefore M.'s shock at the killing of the children may be dismissed as misplaced interest in «criminology» and as un-Greek behavior.

With this understanding Medea transcends the νόμοι βροτῶν as well as «criminology» and becomes a profoundly moving character. Medea, of course, is not a saint (cf. what her nurse, who knows her, states in vv. 44-5 and 103-4), but as Aristotle long ago has suggested (*Poet.* 13, 1ff), saints have no place in Greek tragedy. The issue is whether the Euripidean Medea can be M.'s repulsive monster. This reviewer has argued that she cannot.

We shall now pass to a point which does not relate directly to Medea's character, but which nevertheless cuts through M.'s book. M. believes that Euripides holds his spectator in «agonizing» (p. 6) and «tormenting» (p. 32) suspense over whether Medea will kill the children. All M.'s arguments in support of suspense are gratuitous. Suspense, let alone prolonged suspense, is not a feature of the Greek theater, which operates out of dramatic irony. There is not one passage in Aristotle, or in any other Greek writer, about «suspense» in drama. Once more M. rewrites the *Medea* to give the play the excitement of a detective story, thereby emphasizing the killing of the children. The prologue has clearly suggested that the children will be intentionally killed by their mother (vv. 36-7, 89-95, 98-104, 111-8). Such a killing is theatrically so promising that it would have been unthinkable to suppose that Euripides could suggest it in the prologue but not deliver it —once suggested the killing of the children becomes, to use a modern term, the play's *obligatory scene*. The reviewer believes that the intense and complicated torment and frustration described in M.'s book results from what M. has chosen to make out of the Euripidean text; it has little to do —and this is characteristic of her book as a whole— with either Euripides or the 431 B.C. audience. In summation: There is little in MacDermott's book that is cogent, though perhaps the reviewer has overlooked qualities in it which others will cite in justification of its publication.

David Stockton, The Classical Athenian Democracy, Oxford University Press 1990, p. xiii + 201; 1 map, 12 plates.

Stockton's object is to explain to the modern reader what the institutions of Athenian democracy were, how they worked, and what assumptions underlay them, and he notes that he is principally concerned with the fully developed democracy of the post-Ephialtic period.

Chapter 1 is intended «to get our sense of scale right» by discussing «a number of unexciting facts and figures» —the area of Attica, distances, the Solonian classes, the size of landholdings, prices and incomes, public revenues, population estimates and composition. Chapter 2 sketches the political development of Athens from Solon to Ephialtes, concentrating on a «constitutional» type analysis in the manner of Hignett; the reader is left with no understanding of the broader social, economic and external forces that may have encouraged the development of democratic sentiment and democratic institutions in Athens. Stockton, too, prefers to follow the author of the *Athenaion Politeia* in closing his historical account of the development of the democracy at the end of the fifth century, and while one may agree in refusing to go so far as M. H. Hansen in arguing that the essential character of the democracy was significantly affected by the changes in and after 403/2, more attention to the fourth-century changes would have been welcome. Indeed Stockton's heart is in the fifth century as becomes particularly clear in the evaluative chapters (4-6) of the book. Chapter 3 is entitled «Local and Central Government» and describes the structure and the functions of the demes, the Ecclesia, the Boule, the Dikasteria and the offices of state. For these several institutions the reader is referred to the works of Whitehead, Hanse, Rhodes, Harrison and MacDowell for full citation of the evidence and references to recent discussions, though on particular points Stockton expresses doubt or disagreement but too often with disappointingly little argument. Chapter 3, which constitutes a third of the text, is the most useful section in the book.

One of the strengths of *The Classical Athenian Democracy* is that Stockton consciously has modern contrasts in mind and also contrasts with Rome —not only in chapter 1, but also in the final three chapters. Thus Chapter 4 on «Politics and Politicians» begins by stressing the importance of the art of public speaking and the reliance on the spoken word, and noting that the Athenians had no «government» as we understand the term the author discusses the character of political leadership and the trend for politicians to be drawn from a broader spectrum of the citizen body. Here, as elsewhere, Stockton has little to say about the fourth century —in particular, the tendency for a divorce between political and military leadership and the need for cooperation between «politicians» and military leaders. Chapter 5 («Violent Opposition») departs from the general character of the rest of the book in becoming absorbed in scholarly argument, mainly about discrepancies between Thucydides and the *Athenaion Politeia* in their accounts of the events of 411 and Ste Croix's analysis of the Constitution of the Five Thousand and his interpretation

of Thucydides' comment on the Five Thousand. Acceptance of that interpretation is central to Stockton's discussion in his final chapter («Critics and Champions»), where he devotes much space to Thucydides' attitude to the Athenian democratic system. There is an interesting discussion of the work of the «Old Oligarch» —with Forrest Stockton would see rather the writing of an «excited, immature undergraduate essayist». There is brief discussion of Aristophanes, Plato and Aristotle, but the focus of the chapter is Thucydides and Pericles' funeral oration.

Stockton is to be commended for seeking to make the results of the work of historians, epigraphists and archaeologists accessible to a wider readership. The translations endeavour to reflect modern idiom and be immediately understood by the reader; for the most part Stockton succeeds, but to use «in 404» in translating Thucydides 2.65 rather jars. «Does anyone wish to address the meeting?» (p. 68) has quite different implications from «Who wishes to speak?» (p. 69).

The fundamental features of the Athenian democracy were, in Stockton's view, the central importance of the *boule* and the ultimate sovereignty of the citizenry in the *ecclesia*, while the chief benefits for the ordinary Athenian were protection before and under the law, political equality and freedom from exploitation and injustice. In his insistence that it is appropriate to speak of the «representative» character of the *boule* and its members, Stockton at p. 94-5 fails to discuss the essential concept in modern systems of the delegation of power, though at p. 59 n. 4 he has noted that Athens did not have a system of delegated representative government and at p. 124 he again recognises the fundamental significance of the notion of «delegated representative government».

The bibliography lists the full titles of the books and articles cited in the notes, and an index to passages cited and a general index are provided.

The book will be useful for those who want an exposition of the constitutional and structural aspects of Athenian democracy, but the author gives too little attention to the socio-economic framework and the actual operation of the democracy and is too reluctant to venture beyond the second half of the fifth century.

University of Sydney

R. K. SINCLAIR

Θ. Ριζάκη-Γ. Τουράτογλου, *Επιγραφές Ἄνω Μακεδονίας (Ελίμεια, Εορδαία, Νότια Λυγκηστίς, Ορεστίς)*. Τόμος Α': Κατάλογος επιγραφών, Αθήνα 1985 (Υπουργείο Πολιτισμού - Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών: Έκδοση Ταμείου Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων), σελ. X + 285, 86 πίνακες με φωτογραφίες, 1 χάρτης.

Με μεγάλη καθυστέρηση, που οφείλεται εν μέρει —*pudet dictu*— στον υπογράφο, παρουσιάζεται εδώ ένα έργο με εξαιρετική σημασία για την

ιστορική και αρχαιολογική έρευνα στη Μακεδονία, αλλά και πέρα από αυτήν. Το βιβλίο αυτό είναι καρπός της συνεργασίας του Θανάση Ριζάκη και του Γιάννη Τουράτσογλου, δύο ερευνητών με αξιόλογη προσφορά στη μελέτη των αρχαίων ελληνικών επιγραφών, από τους οποίους μάλιστα ο δεύτερος χρημάτισε για αρκετά χρόνια επιμελητής αρχαιοτήτων στην εφορεία της Δυτικής Μακεδονίας. Είναι σκόπιμο να τονίσουμε από την αρχή ότι το αποτέλεσμα της προσπάθειας είναι μια πλήρης και συστηματική παρουσίαση των αρχαίων ελληνικών και των ελάχιστων (τεσσάρων) λατινικών επιγραφών που προέρχονται από το τμήμα της αρχαίας Άνω Μακεδονίας που ανήκει σήμερα στην Ελλάδα, το οποίο είναι άλλωστε το μεγαλύτερο και σημαντικότερο¹. Με τον τρόπο αυτό γίνεται περισσότερο προσιτή στην έρευνα η κάπως απομακρυσμένη αυτή περιοχή του ελληνικού κόσμου, που, εξαιτίας ίσως και του ορεινού της χαρακτήρα, δεν είχε προσελκύσει, ως πρόσφατα τουλάχιστον, το ενδιαφέρον των μελετητών της κλασικής αρχαιότητας, εκτός από ελάχιστες εξαιρέσεις. Πόσο αδικαιολόγητη ήταν αυτή η παραμέληση, το δείχνουν τα εντυπωσιακά αποτελέσματα των πρόσφατων ανασκαφών στην Αιανή, στην αρχαία Ελίμεια².

Οι συγγραφείς μας έδωσαν ένα καθ' όλα υποδειγματικό επιγραφικό corpus (η ελληνική λέξη είναι «σύνταγμα», όπως σωστά επισημαίνεται στην αρχή του προλόγου) για μια συγκεκριμένη γεωγραφική περιοχή, η οποία μάλιστα αποτελούσε στην αρχαιότητα ξεχωριστή ενότητα με τις δικές της ιδιομορφίες. Από την άποψη αυτή το έργο εντάσσεται σε μια ήδη μακρά και γόνιμη παράδοση τοπικών επιγραφικών συλλογών οι οποίες αναπληρώνουν σιγά-σιγά τους τόμους και τα τεύχη των *Inscriptiones Graecae* που για ποικίλους λόγους δεν εκδόθηκαν ως τώρα και δεν υπάρχει πλέον προοπτική να δουν το φως της δημοσιότητας (βλ. πρόλογο, σ. I-II)³. Για τον λόγο αυτόν δεν είναι χωρίς σημασία η απόφαση των συγγραφέων να συντάξουν το έργο τους στην νεοελληνική γλώσσα. Η επιλογή αυτή υπάρχει κίνδυνος να εκληφθεί ως δείγμα γλωσσικού «εθνικισμού» και θα προκαλέσει ενδεχομένως τη δυσφορία ορισμένων ξένων ερευνητών, για τους οποίους θα ήταν ίσως προτιμότερη η χρήση μιας ευρύτερα διαδεδομένης γλώσσας —ή έστω μιας γλώσσας συμβατικά αποδεκτής, όπως τα λατινικά που επέλεξε ο εκδότης των αρχαίων ελληνικών επιγραφών της Βουλγαρίας (*Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae*) G. Mihailov. Θα πρέπει ωστόσο να τονίσουμε ότι το βιβλίο απευθύνεται (ή τουλάχιστον οφείλει να απευθύνεται) κατά πρώτο λόγο στους Έλληνες μελετητές, που έχουν να αντιμετωπίσουν τη σχετική έλλειψη

1. Για τα όρια, τις ιδιομορφίες και την σημασία της Άνω Μακεδονίας στην αρχαιότητα, ιδιαίτερα στα ρωμαϊκά χρόνια, βλ. πρόσφατα F. Papazoglou, *Les villes de Macedoine à l'époque romaine* [BCH Suppl. XVI], 1988, σ. 227-306.

2. Βλ. ενδεικτικά, Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, Η νεκρόπολη της Αιανής Κοζάνης, *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη 2* (1988) της ίδιας, *Αιανή Κοζάνης. Αρχαιολογικός οδηγός*, Θεσσαλονίκη 1989.

3. Σχετικά με το θέμα αυτό —και ειδικότερα για το ιστορικό της δημοσίευσης των επιγραφών από τη Μακεδονία— βλ. επίσης L. Robert, *RPh* 1974, 180-81.

αξιόλογων επιγραφικών δημοσιεύσεων στη δική τους γλώσσα στα πρόσφατα χρόνια. Πρόκειται για μια δυσάρεστη διαπίστωση, αν αναλογιστεί κανείς τη σημασία και τη διεθνή απήχηση που είχαν στο παρελθόν οι επιγραφικές μελέτες στα ελληνικά λογίων όπως ο Στέφανος Κουμανούδης και ο Βασίλειος Λεονάρδος⁴. Ακόμη, τα νέα ελληνικά είναι μια γλώσσα που οφείλει να είναι σε κάποιον βαθμό κατανοητή σε όσους ασχολούνται με την αρχαία ελληνική επιγραφική, καθώς η εξοικείωση με την εξέλιξη της ελληνικής γλώσσας σε όλη την ιστορική της διαδρομή αποτελεί μίαν από τις βασικές προϋποθέσεις της δουλειάς τους.

Στην αρχή του τόμου υπάρχει μια κατατοπιστική εισαγωγή (σ. 3-15) που αποτελείται από τρία ανεξάρτητα μέρη: Στο πρώτο επιχειρείται μια κριτική ανασκόπηση των επιγραφικών, αλλά και των αρχαιολογικών γενικότερα, ερευνών στην Άνω Μακεδονία από τις αρχές του 19ου αιώνα ως σήμερα. Πρέπει να τονισθεί ιδιαίτερα η χρησιμότητα του σύντομου αυτού ιστορικού, που η πληρότητά του το καθιστά απαραίτητο βοήθημα για όσους ασχολούνται με την αρχαιολογική έρευνα στην περιοχή. Στο δεύτερο μέρος περιγράφεται το γεωγραφικό πλαίσιο μέσα στο οποίο κινήθηκαν οι συντάκτες του τόμου. Το τρίτο, τέλος, παρουσιάζει με συντομία τη μέθοδο έκδοσης των επιγραφών που υιοθετήθηκε.

Η συλλογή του υλικού είναι πλήρης και συστηματική. Δεν έχουν περιληφθεί μόνον ορισμένα πολύ πρόσφατα ευρήματα (σ. ΙΙΙ σημ. 8). Η ταξινόμηση των επιγραφών έγινε καταρχήν με βάση τις αρχαίες γεωγραφικές ενότητες σε αλφαβητική σειρά: Ελίμεια (μαζί με την Τυμφαία), Εορδαία, Λυγκηστίς (το νότιο τμήμα, που ανήκει σήμερα στην Ελλάδα), Ορεστίς. Στο εσωτερικό αυτών των ενοτήτων η κατάταξη ακολουθεί τις γενικά αποδεκτές κατηγορίες: ψηφίσματα, αναθηματικές επιγραφές, απελευθερωτικές πράξεις, επιτύμβιες επιγραφές κτλ. Ο εντοπισμός των τόπων προέλευσης διευκολύνεται από τον χάρτη στο τέλος του τόμου. Με τον τρόπο αυτόν οι επιγραφές δεν αποσπώνται από τα άμεσα συμφραζόμενά τους και οι ενδεχόμενες τοπικές ιδιομορφίες μπορούν να μελετηθούν συστηματικά⁵. Είναι σκόπιμο να επιστημόνουμε ότι οποιαδήποτε αριθμητικά ή στατιστικά στοιχεία σχετικά με την κατανομή των διαφόρων κατηγοριών επιγραφών στις επιμέρους περιοχές πρέπει να θεωρηθούν προσωρινά και έχουν ενδεικτική μόνον αξία. Σε παραδρομή οφείλεται πάντως η διαπίστωση (σ. 13) ότι «απελευθερωτικές επιγραφές υπάρχουν μόνο στην Εορδαία»: στον αρ. 59 δημοσιεύεται μία απελευθερωτική επιγραφή από την Ελίμεια. Οι συγγραφείς παρέλειψαν να την αναφέρουν προφανώς επειδή την έχουν κατατάξει στις επιτύμβιες, καθώς το κείμενο της απελευθερωτικής πράξης είναι χαραγμένο σε

4. Δεν είναι σίγουρα τυχαίο ότι η *Αρχαιολογική Εφημερίς* φιλοξένησε στο παρελθόν, ιδίως ανάμεσα στο 1895 και το 1914, επιγραφικές μελέτες στα ελληνικά λαμπρών ξένων ερευνητών, όπως ο Adolf Wilhelm. Μια αξιόλογη προσπάθεια επανασύνδεσης με την παράδοση αυτή έχει αναλάβει τα τελευταία χρόνια η εκδοτική ομάδα του περιοδικού *ήρος*.

5. Για τη σημασία της ταξινόμησης των επιγραφών με γεωγραφικά κριτήρια βλ. τις παρατηρήσεις του L. Robert, *Epigraphie*, στον τόμο: *L'histoire et ses méthodes* (επιμ. Ch. Samaran), *Encyclopédie de la Pléiade*, Παρίσι 1961, σ. 475-76.

Ξαναχρησιμοποιημένη επιτύμβια στήλη.

Για κάθε επιγραφή οι συγγραφείς δίνουν, εκτός από την περιγραφή, τις διαστάσεις και την προέλευση, λεπτομερή βιβλιογραφία που περιέχει όχι μόνο τις εκδόσεις και τις εκτενείς αναφορές, αλλά και απλές μνείες. Στη σ. 14 δηλώνουν ότι για τη σύνταξη των βιβλιογραφικών λημμάτων ακολούθησαν «στις γενικές τους γραμμές» τις οδηγίες του L. Robert (*La Carie II*, σ. 9-14). Αυτό σημαίνει ότι επιδιώκουν, πολύ σωστά, να είναι η βιβλιογραφία τους «γενετική», να δηλώνει δηλαδή εκτός από τη χρονολογική σειρά και τη σχέση των διαφόρων εκδόσεων και σχολίων μεταξύ τους. Έτσι διευκολύνεται ο αναγνώστης να αποτιμήσει σωστά τις αναγνώσεις και τις συμπληρώσεις που καταχωρίζονται στο κριτικό υπόμνημα. Ένα μικρό πρόβλημα δημιουργεί, μόνο, ο τρόπος παραπομπής σε δημόσια έγγραφα, αδημοσίευτες σημειώσεις ερευνητών και καταλόγους τοπικών συλλογών, που με υποδειγματική ευσυνειδησία συγκέντρωσαν και παραθέτουν οι συγγραφείς, «για λόγους αρχής και επιστημονικής δεοντολογίας» (σ. 14). Είναι οπωσδήποτε προφανές ότι τέτοιες αναφορές, ακόμη και όταν περιέχουν πλήρεις περιγραφές και μεταγραφές, δεν ισοδυναμούν με εκδόσεις. Επομένως η θέση τους είναι στην τεκμηρίωση και όχι στο βιβλιογραφικό λήμμα, εκτός αν έχουν χρησιμοποιηθεί από κάποιον μελετητή. Παράδειγμα: η επιγραφή αρ. 58, που δημοσιεύεται για πρώτη φορά, αναφέρεται σε έγγραφο του Δήμου Κοζάνης λίγο μετά την ανεύρεσή της (το 1938), καθώς και στον κατάλογο της αρχαιολογικής συλλογής της πόλης, όπως σημειώνουν οι συγγραφείς μετά την περιγραφή του μνημείου. Η ίδια πληροφορία επαναλαμβάνεται, ωστόσο, λίγο πιο κάτω, στη θέση του βιβλιογραφικού λήμματος (προστίθεται μόνο ο αριθμός και η ημερομηνία του εγγράφου του Δήμου Κοζάνης), με την ένδειξη «πρβ.», η οποία παραπέμπει κατά κανόνα σε μελέτες όπου σχολιάζεται μια επιγραφή χωρίς να παρατίθεται ολόκληρο το κείμενό της. Αλλά για να «παραβάλλει» ο αναγνώστης τα στοιχεία που περιέχονται στα έγγραφα αυτά πρέπει να κάνει επιτόπια έρευνα! Αντίθετα, στην επιγραφή αρ. 59, για την οποία υπήρχαν βιβλιογραφικές μνείες (όχι όμως και πλήρης μεταγραφή), η εγγραφή στον κατάλογο της αρχαιολογικής συλλογής Κοζάνης μνημονεύεται παρενθετικά αμέσως μετά την περιγραφή —θέση απόλυτα λογική. Παρόμοιες μικρές ασυνέπειες συναντά κανείς και στα λήμματα των επιγραφών αρ. 76, 98, 116, 142, 144, 145, 146, 156.

Στη μεταγραφή των επιγραφών οι συγγραφείς ακολουθούν το «σύστημα του Leiden» (βλ. σ. 14-15), όπως κάνουν πλέον όλοι σχεδόν οι επιγραφικοί εκτός από τους Γάλλους. Υπάρχουν πάντως δύο σημεία (αρ. 88 και αρ. 124) όπου έχει ίσως παρεισφρήσει το σύστημα του Boeckh —αν βέβαια δεν πρόκειται για τυπογραφικές αβλεψίες (βλ. στο τέλος).

Τα κείμενα συνοδεύονται από αρκετά αναλυτικά σχόλια, που αναφέρονται κυρίως σε γλωσσικά θέματα καθώς και στα ανθρωπωνύμια και τα τοπωνύμια. Οι παρατηρήσεις των συγγραφέων είναι στο σύνολό τους βοηθητικές και καλά τεκμηριωμένες⁶ και οφείλουμε να σημειώσουμε ότι ξεπερνούν αισθητά σε έκταση

6. Μερικές από αυτές μπορούν πάντως να θεωρηθούν κάπως σχολαστικές· π.χ. η

τον υπομνηματισμό που συναντά κανείς συνήθως στα επιγραφικά corpora. Η αξιέπαινη απόφαση των συγγραφέων να παράσχουν στον μελετητή ένα πλήθος από στοιχεία που διευκολύνουν την κατανόηση των κειμένων βοηθήθηκε σίγουρα και από το γεγονός ότι η συλλογή περιλαμβάνει λίγες σχετικά (συνολικά 225) και ως επί το πλείστον σύντομες επιγραφές. Πιστεύω ότι όλοι οι αναγνώστες, ακόμη και οι μη ειδικοί, θα ικανοποιηθούν ιδιαίτερα από την πλουσιοπάροχη αυτή ενημέρωση, η οποία μάλιστα συμπληρώνεται, σε ό,τι αφορά τη γλώσσα των επιγραφών, από ένα χρήσιμο ευρετήριο γραμματικών και φωνολογικών φαινομένων. Οι παρατηρήσεις που ακολουθούν έχουν στόχο να επισημάνουν ορισμένα επί μέρους μικρά προβλήματα, υπογραμμίζοντας ταυτόχρονα το ενδιαφέρον αυτής της επιγραφικής συλλογής.

Αρ. 4: Τα δύο πρώτα γράμματα της λέξης *εὐχαριστήρια* στον στ. 5 έχουν, όπως δείχνει η φωτογραφία, διαγραφεί από τον χαρακτή, ο οποίος θέλησε πιθανότατα να διορθώσει τη λέξη σε *χαριστήρια* (πρβ. την επιγραφή αρ. 6). Πρέπει επομένως να μεταγράψουμε: [[εὐ]]*χαριστήρια*.

Αρ. 23α: Δεν σημειώνεται ότι η επιγραφή είναι, εν μέρει τουλάχιστον, έμμετρη: Η πρόταση *τήνδε χάριν τεύ/ξας Θεόδοτος / vac. εὐξάμενος* αποτελεί έναν πεντάμετρο στίχο.

Αρ. 36: Το όνομα του επιμελητή *Αιλίου Ἀνδραγάθου* δεν είναι πλήρες. Στο τέλος του στ. 5 πρέπει να αναφερόταν το *praenomen Τ(ίτου)*, το οποίο φαίνεται, άλλωστε, ότι διαβαζόταν ακόμη το 1960, όταν δημοσίευσε την επιγραφή ο Δελιαλής (βλ. το κριτικό υπόμνημα).

Αρ. 54: Θα πρέπει να δηλωθεί η κράση: *κεῦόδει*.

Αρ. 62: Το ενδιαφέρον αυτό επιτύμβιο επίγραμμα χρειάζεται λίγο εκτενέστερο σχολιασμό. Ενδιαφέρον είναι ότι μιλά η μητέρα της νεκρής Φιλωτέρας (το όνομα γράφεται με *ω* για μετρικούς λόγους), η οποία υποδέχεται την κόρη της στον κάτω κόσμο⁷: η δεικτική αντωνυμία *ἤδε* προσδιορίζει το ουσιαστικό *μήτηρ* υποκαθιστώντας, όπως συμβαίνει συχνά, την προσωπική αντωνυμία του πρώτου προσώπου. Η άποψη του Peek⁸ ότι Φιλωτέρα λεγόταν η μητέρα της νεκρής (θεωρεί ότι το όνομά της δεν μπορούσε να λείπει από το επίγραμμα) παραγνωρίζει μια ιδιαιτερότητα του μνημείου: το ποίημα χαράχθηκε στον κοινό τάφο των δύο γυναικών (αυτό είναι, πιστεύω, το νόημα της υποδοχής της κόρης από τη μητέρα), στον οποίον το όνομα της μητέρας ήταν προφανώς ήδη γραμμένο, αφού είχε πεθάνει πρώτη. Δεν αποκλείεται, άλλωστε, και της Φιλωτέρας το όνομα να επαναλαμβανόταν αλλού στο μνημείο, μαζί με το πατρωνυμικό και ίσως το όνομα του άντρα της, όπως θα το περιμέναμε. Το καλύτερο κείμενο είναι επομένως εκείνο του Παππαδάκι: *μήτηρ ἤδε σοί εἰμι, Φιλω/τέρα, ἦν σὺ θανοῦσαν / ἐ<κ>τέρισε, χρηστή, μητρὶ φέρουσα χάριν*. (Εγώ είμαι η μητέρα σου,

βιβλιογραφία για τον τύπο *οὔθεις* αντί *οὔδεις* στην επιγραφή αρ. 40 και για το επίθημα *-ισσα* με αφορμή τη λέξη *ἡρώισσα* στην επιγραφή αρ. 41.

7. Για την ερμηνεία βλ. W. Peek, *Hermes* 92 (1964) 500.

8. Peek, *ό.π.*

Φιλωτέρα, που την έθαψες όταν πέθανε, από ευγνωμοσύνη, ενάρετη εσύ, για τη μητέρα σου). Ο ποιητής κατόρθωσε με τον τρόπο αυτόν να προσδώσει στον τυπικό χαρακτηρισμό *χρηστή* που αποδίδεται στη νεκρή ένα πραγματικό περιεχόμενο⁹. Στον τελευταίο στίχο πρέπει να αναγνωρίσουμε το αρσενικό ουσιαστικό *γαμέτη*, ακολουθώντας τον Παππαδάκι και τον Reek, και όχι το θηλυκό *γαμετή*¹⁰, αφού πρόκειται για τον άντρα της νεκρής.

Αρ. 66: Στον στ. 12 η αντίστροφη γραφή του αριθμητικού *αι* ' δεν είναι λάθος του χαρακτήρα, όπως υποθέτουν οι συγγραφείς, αλλά οφείλεται στο γεγονός ότι πρόκειται για τακτικό αριθμητικό.

Αρ. 117: Για την μεταγραφή του κειμένου (που δεν έχει ανάγκη διορθώσεων) και τη νομική του ερμηνεία βλ. τις παρατηρήσεις μου στο περιοδικό *Tyche* 1 (1987) 233-34¹¹.

Αρ. 175: Είναι αμφίβολο αν οι επιγραφές των «ομηρικών σκύφων» (οι οποίοι κατασκευάζονταν στην Πέλλα, όπως έδειξε πρόσφατα ο Γ. Ακαμάτης¹²) έχουν θέση σε ένα επιγραφικό corpus αυτού του είδους, εφ' όσον αποτελούν αναπόσπαστο μέρος της διακόσμησης των αγγείων. Πρόσφατα λύθηκε επιπλέον το αίνιγμα των γραμμάτων (δ), που οι συγγραφείς διάβασαν, ακολουθώντας Μπακαλάκη και τον Sinn, ως —ΚΕΛΜΟ—¹³: Πρόκειται για το προσφυές όνομα *Κέλαδος*, που φέρει ένας μυθικός σαλπικτής¹⁴.

Το έργο περιλαμβάνει επίσης μια σειρά από χρησιμότητα ευρητήρια, χάρη στα οποία ο αναγνώστης μπορεί να εντοπίσει ταχύτατα οτιδήποτε τον ενδιαφέρει ειδικά. Η αξία των ευρητηρίων δεν έγκειται μόνο στη συστηματοποίηση ενός μεγάλου μέρους των πληροφοριών που παρέχουν οι επιγραφές, αλλά και στη βοήθεια που προσφέρουν για την ιστορική και αρχαιολογική έρευνα στην περιοχή γενικότερα. Πάρα πολύ χρήσιμη είναι η αντιστοιχία παλαιών και νέων τοπωνυμίων (σ. 241-42), χωρίς την οποία ο προσδιορισμός της προέλευσης ενός αντικειμένου μπορεί να αποδειχθεί εξαιρετικά δύσκολος.

Ένα άλλο σημαντικό πλεονέκτημα αυτής της επιγραφικής συλλογής είναι η

9. Η προσπάθεια είναι σαφής σε ολόκληρη την πρόταση, η οποία εκφράζει ποιητικά τον τυπικό χαιρετισμό *χρηστή χαιρε*. Θεωρητικά είναι δυνατή και η μεταγραφή *χρηστή μητρι*, αλλά το επίθετο *χρηστή* ταιριάζει καλύτερα να αποδίδεται από τη μητέρα στην κόρη που φρόντισε για την ταφή της και όχι στον εαυτό της.

10. Πρόκειται ίσως για αβλεψία, καθώς η γραφή *γαμέτη* δεν αναφέρεται στο κριτικό υπόμνημα (πρβ. Κ. Burazelis, *Gnomon* 61, 1989, 211). Αλλά η λέξη επανέρχεται στο ευρητήριο με τον ίδιο τονισμό.

11. Παρόμοια άποψη διατύπωσε και ο Μπουραζέλης, *ό.π.* 210.

12. Γ. Ακαμάτης, *Πήλινες μήτρες αγγείων από την Πέλλα*, Θεσσαλονίκη 1985. Το βιβλίο αυτό κυκλοφόρησε ταυτόχρονα με τις *Επιγραφές Άνω Μακεδονίας* και έτσι οι συγγραφείς δεν είχαν τη δυνατότητα να το συμβουλευθούν.

13. U. Sinn, *Die homerischen Becher. Hellenistische Reliefkeramik aus Makedonien* [AM Beiheft 7], 1979, 98. Η ανάγνωση οφείλεται πάντως στον Γ. Μπακαλάκη, όπως ρητά δηλώνει ο Sinn, *ό.π.* 98 σημ. 400.

14. Γ. Ακαμάτης, *ό.π.* 358.

πλήρης και ποιοτικά πολύ καλή φωτογραφική τεκμηρίωση. Εκτός από τις φωτογραφίες των ίδιων των επιγραφών οι συγγραφείς δίνουν σε αρκετές περιπτώσεις και φωτογραφίες εκτύπων καθώς και σχέδια που διευκολύνουν τη μελέτη και τον έλεγχο των αναγνώσεων.

Τα τυπογραφικά λάθη είναι λίγα. Τα περισσότερα επισημαίνονται σε ένα ξεχωριστό φύλλο με «διορθώσεις αβλεψιών». Σημειώνω μερικά ακόμη: σ. 59 (αρ. 47) στ. 5 αντί *τοίγαρ* διάβαζε *τοιγάρ*· σ. 88 (αρ. 88) στ. 1 αντί *'Ηδίστη<i>* γράφε *'Ηδίστη{ι}*, στ. 4 αντί *'Αμφιτρίτη* γράφε *'Αμφιτρίτηη*· σ. 120 (αρ. 124) στ. 4 αντί *Κασά<σα>νδ[ρ]ου* γράφε *Κασά{σα}νδ[ρ]ου*.

Στους συγγραφείς του τόμου αξίζουν θερμά συγχαρητήρια για την άρτια έκδοση των επιγραφών της Άνω Μακεδονίας. Πρόκειται για ένα έργο που θέλουμε να ελπίζουμε ότι θα αποτελέσει αφετηρία για μίαν εντατικότερη ενασχόληση των αρχαιολόγων και των ιστορικών με την περιοχή αυτή. Θα ήταν ευχής έργο να υπάρξουν σύντομα ανάλογες δημοσιεύσεις και για άλλα τμήματα της Μακεδονίας.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

EMMANOYHA BOYTYPAΣ

I. O. T s a v a r i, Histoire du texte de la description de la terre de Denys le Périégète, Ιωάννινα, Université de Jannina, 1990, 456 S., 11 Taf., 1 Faltaf.

Winfried Bühler zum Abschied

Dionysios Periegetes aus Alexandria verfaßte sein 1186 Hexameter umfassendes Gedicht *Περιήγησις τῆς οἰκουμένης* um das Jahr 124 n. Chr.¹. Der Text erlebte als Schulbuch eine frühzeitig einsetzende, vielfältige Nachwirkung: lateinische Bearbeitungen des Avienus im 4. und des Priscian im 6. Jh., eine anonyme griechische Paraphrase (10. Jh.), ein umfangreicher Kommentar des Eustathios (12. Jh.) und zwei Fälschungen aus dem 16. Jh.², um nur die wichtigsten Etappen der Dionysios-Rezeption zu nennen.

Im Jahre 1975 publizierte A. Diller in seiner Textgeschichte Strabons als Appendix eine Liste der Manuskripte mit Eustathios' Kommentar³; seither ist es ruhig um den einstmals so vielbeachteten Text der *Periegesis* geworden; wenigen

1. H. Gärtner, Art. *Dionysios* Nr. 30, in: *Der Kleine Pauly* 2 (1967) Sp. 73f., hier: Sp. 73.

2. Jene aus der Feder des Antonios Episkopulos lief unter dem Namen des Nikephoros Blemmydes, s. S. 68f. Tsavari; so z.B. noch bei G. Bernhardt (Ed.), *Dionysius Periegetes Graece et Latine...*, Leipzig 1828.

3. A. Diller, *The Textual Tradition of Strabo's Geography. With Appendix: The Manuscripts of Eustathios' Commentary on Dionysius Periegetes*, Amsterdam 1975, S. 181-207. — Zwei wichtige Vorarbeiten zur handschriftlichen Überlieferung des Dionysios von N. A. Livadaras aus den Jahren 1964 und 1965 werden ebenfalls im Abkürzungsverzeichnis S. <9> Tsavari aufgeführt.

erklärenden Beiträgen⁴ steht ein Nichts⁵ an textgeschichtlichen Untersuchungen gegenüber, was angesichts der relativ prekären Editionssituation⁶ eine Aufarbeitung der Text- und Überlieferungsgeschichte des Dionysios Periegetes als besonders dringlich erscheinen ließ.

Isabelle On. Tsavari⁷ hat sich der mühevollen Arbeit unterzogen, sowohl die indirekte als auch die direkte Überlieferung der *Periegesis* zu analysieren. Als Frucht ihrer 10 Jahre währenden Beschäftigung mit der Textgeschichte des Dionysios (S. <17>) legte sie die zur Diskussion stehende Untersuchung vor.

Um Umfang und Schwierigkeit der gestellten Aufgabe angemessen zu würdigen, sei an dieser Stelle darauf hingewiesen, daß die *Periegesis* in über 130 Handschriften des 10.-18. Jh. überliefert ist, von denen die Kodizes des 10.-14. Jh. (ca. 50 Manuskripte) vollständig, jene des 15. und 16. Jh. im Umfang von rund einem Viertel des Gesamttextes kollationiert wurden (S. 22); dieses Verfahren erscheint in Anbetracht der Länge des Textes und der Anzahl der Handschriften als methodisch gerechtfertigt. Die stemmatische Einordnung der Handschriften wurde erschwert durch häufig auftretende Kontamination (S. <17>).

I. Notabilia

Als Ziel ihrer Untersuchung nennt die Verf. in der «Introduction» (S. <19>) die Darstellung der Geschichte des Dionysios-Textes von der Zeit des Autors bis in unsere Tage. Dieses Ziel wird in streng chronologischer Durchführung vom Kapitel «Vie de l'auteur» (S. 27ff.) über die Abschnitte zur indirekten Überlieferung vom 2. Jh. bis in die Renaissance und zur handschriftlichen Tradition bis hin zu den gedruckten Ausgaben des 15.-19. Jh. erreicht. Daß T. ihren ursprünglichen Plan, nur die direkte Überlieferung zu untersuchen, zugunsten eines «triptyque» (= indirekte Überlieferung, direkte Überlieferung, gedruckte Editionen) aufgab (S. 21), muß trotz des damit verbundenen angeschwollenen Umfangs des Bandes entschieden begrüßt werden.

4. Zu nennen sind hier insbesondere die Arbeiten von C. Jacob: (1) Le sujet et le texte. Sur l'identité de Denys le Périégète, *LALIES* 4 (1984) 215-239; (2) L'œil et la mémoire. Sur la Périégèse de la terre habitée de Denys, *Arts et légendes d'espace. Figures du voyage et rhétoriques du monde*, communications réunies et prés. par C. Jacob & F. Lestringant, Paris 1981, S. 21-97; (3) *Dionisio di Alessandria, il noos delle Muse e lo sguardo aereo sull'ecumene*, in: *Mondo classico, percorsi possibili*, pref. di F. Baratta & F. Mariani, Ravenna 1985 (= *Collezione Pleiadi* 22), S. 83-107.

5. Eine Ausnahme bilden einzig die Untersuchungen zur indirekten Überlieferung der *Periegesis* in den Tzetzes-Scholien zu den *Carmina Iliaca* von P.L.M. Leone, *Noterelle tzetziene*, II, *QC* 7 (1985) 285-292 und III, *ibid.* S. 293-309.

6. Ihre letzte Edition erlebte die *Periegesis* im Jahre 1861, im zweiten Band der *Geographi graeci minores* von K. Müller (Paris); zur Beurteilung dieser Ausgabe s. S. 443f. Tsavari sowie G. Knaack, *Art. Dionysios* Nr. 94, *RE* V 1 (1903) Sp. 915-924, hier: Sp. 923.

7. Im folgenden mit «T.» oder «die Verf.» abgekürzt; Hinweise auf das hier vorgestellte Buch werden mit der bloßen Seitenangabe («S.») eingeleitet.

Die Verf. hat alle verfügbaren Materialien und Quellen zu Rate gezogen: die byzantinischen Handschriften, Viten, Scholien, Paraphrasen, Kommentare, Zitate bei Grammatikern und Druckausgaben und daraus eine umfassende Textgeschichte der *Periegese* des Dionysios rekonstruiert.

T. postuliert zwei Transliterationsexemplare: zum einen den erhaltenen codex vetustissimus der Dionysios-Überlieferung, Par. Suppl. Gr. 388 (saec. X) (A), der zusammen mit V⁹ (cod. Vat. Gr. 910, a. 1300 ca.) die «Recension Romaine» (S. 219ff.) bildet —A wurde in Süditalien kopiert—; zum anderen den höchstwahrscheinlich in Konstantinopel entstandenen deperditus Ω³, den gemeinsamen Vorfahren sämtlicher griechischer Handschriften außer A und V⁹ («La Recension Constantinopolitaine», s. S. 225ff.). Diesen beiden «archétypes» stellt T. a und ε, die Apographa von Ω³, als «sous-archétypes» (S. 225) gegenüber.

Eine Reihe von Kodizes, darunter auch der vetustissimus, wurde autoptisch untersucht⁸. Die in der «Introduction» (S. 23) problematisierte Trennung von Handschriften-Beschreibung und -Klassifizierung scheint mir mit Blick auf die Fülle des handschriftlichen Materials keiner weiteren Rechtfertigung zu bedürfen⁹. Überdies erleichtert die Konkordanz (S. 91-95) die Orientierung beträchtlich.

Neben den 134 erhaltenen Textträgern konnten 97 deperditi rekonstruiert werden; hinzu kommen «des états successifs d'un même manuscrit révisé au fil des années» (S. 24), eine stemmatische Innovation, die zwar theoretisch verschiedentlich postuliert¹⁰, aber —soweit ich sehe— noch kaum in der Praxis einer überlieferungsgeschichtlichen Untersuchung Verwendung gefunden hat.

Im folgenden führe ich einige interessante Detailfragen, denen T. nachgeht, an:

Entgegen der communis opinio, wonach die *Periegese* laut Aussage des Akrostichons vv. 513-532 im Jahre 124 n. Chr. verfaßt wurde¹¹, datiert T. die Komposition des Gedichts in die Jahre zwischen 130 (Tod des Antinoos) und 138 (Tod Hadrians). — Die Untersuchung der indirekten Überlieferung (S. 31ff.) fördert mitunter textkritisch relevante Ergebnisse zutage (so im Falle der Nikanderscholien [S. 32], der Avienus-Übersetzung [S. 47] und der Stephanus-Fragmente [S. 55]) und trägt zur Chronologie der Rezeptionsgeschichte bedeutender Autoren wie etwa des Aischylos und Aristophanes bei (S. 32f.). — Die Datierung der Dionysios-Scholien konnte T. gegenüber der früheren Forschung¹² vor Avienus, also in die zweite Hälfte des 4. Jh., hinaufdatieren (S. 38); die stemmatische Stellung der ältesten Dionysios-Scholien, deren Lesarten auf die Benutzung mehrerer Textvorlagen schließen lassen (S. 40), liegt auf der Ebene des «préarchétype»¹³ Ω; ihre textkritische Bedeutung ist unbestritten (S. 41). — Die Scheidung zwischen dem Textbestand der anonymen Prosaparaphrase (saec. X) und jenem der Scholien ist

8. S. 20·A. 3 werden die von T. frequentierten Bibliotheken genannt.

9. Anders verfährt z.B. D. Harlfinger, *Die Textgeschichte der pseudo-aristotelischen Schrift Περὶ ἀτόμων γραμμῶν. Ein kodikologisch-kulturgeschichtlicher Beitrag zur Klärung der Überlieferungsverhältnisse im Corpus Aristotelicum*, Amsterdam 1971; doch ist die Anzahl der Handschriften im Falle des dort untersuchten Textes bei weitem geringer als bei der Dionysios-Überlieferung.

10. Die Literatur und weitere Einzelheiten im letzten Abschnitt dieser Besprechung «Zur stemmatischen Methode».

11. So z.B. Gärtner a.a.O. Sp. 73.

12. Knaack a.a.O. Sp. 922, 31-34 (nach Reitzenstein): Wende vom 4. zum 5. Jh.

13. Zur Terminologie s. das letzte Kapitel dieser Rezension.

nicht immer eindeutig (S. 58f.)¹⁴. — Der zweite große Abschnitt der Untersuchung, der der direkten Überlieferung gewidmet ist (S. 77ff.), bietet für die Orientierung hilfreiche «Listes des manuscrits». Die Verf. führt gegenüber der früheren Forschung (Fabricius, Harles, Bernhardt, Müller, Livadaras, Diller) 11 zusätzliche Textträger auf (S. 77f.)¹⁵. Auf den Seiten 101-207 schließen sich sorgfältige Kurzbeschreibungen der 134 von T. festgestellten Textträger an, wobei der Beschreibung des codex vetustissimus Par. Suppl. Gr. 388 (saec. X med.) breiterer Umfang eingeräumt wird (S. 163-165); die auf süditalienischem Pergament geschriebene Schrift zeichnet sich paläographisch durch die Pik-As-Ligatur von Rho-Epsilon aus¹⁶. Auf das italo-griechische Milieu, in dem das Manuskript entstand, weist auch die lateinische Interlinearübersetzung (S. 165). — Im Kapitel III des zweiten Abschnitts «Classement des manuscrits» (S. 211ff.) brilliert T. durch kluge Überlegungen zur Geschichte von Ω , Ω^1 und Ω^2 und bietet eine plausible Rekonstruktion der Textgeschichte im obersten Bereich des Stemmas (S. 211-214). Die Durchführung der stemmatischen Methode in jenem umfangreichsten Kapitel der Arbeit ist streng logisch und konsequent¹⁷. — Die Untersuchung der Textgeschichte der *Periegesis* wird beschlossen mit einer chronologischen Liste der Druckausgaben des griechischen Dionysios-Textes, wobei T. die handschriftlichen Druckvorlagen und die Abhängigkeiten der Editionen untereinander ermittelt (S. 425ff.); A⁵ und A⁷ entpuppen sich als Druckapographa der Ausgabe von H. Estienne (1547) (S. 430f.). Schließlich werden die Editionen der lateinischen Übersetzungen und die Übersetzungen in moderne Fremdsprachen aufgelistet (S. 438f.). — Die «Conclusions» (S. 441-444) lehren, daß T. vorliegende Untersuchung im wesentlichen als Vorarbeit für die in der Tat wünschenswerte textkritische Edition der *Periegesis*¹⁸ verstanden wissen will; in diesem Sinne hat die Verf. ihr selbst gestecktes Ziel sicher erreicht, wenn auch an den Details der Ausführung Kritik geäußert werden darf. — Ein nützlicher «Index général» (S. 445-455), «Addenda et corrigenda» (S. 456), 11 Handschriften-Tafeln und ein ausklappbares Stemma beschließen den Band.

II. Admonenda

In einem zweiten Durchgang seien einige kritische Anmerkungen, sowohl zu Einzelaspekten als auch zu grundsätzlichen Fragen, gestattet.

Nicht alle der dargebotenen Unzialfehler zur Erklärung von Abweichungen bei Avienus (S. 45) vermögen zu überzeugen; so bleibt die Verlesung von HNEMOENTI in AMIIEAOENTI (ibid. A. 72) fraglich. — Im Falle der Feststellung der von Eustathios benutzten Handschriften (φ und b^3 , s. S. 64) wird nicht ausdrücklich betont und bleibt daher für den Leser unüberprüfbar, ob die aus φ und b^3 aufgeführten koinzidierenden Lesarten (1) bei φ : durch Kontamination in φ aus A⁰, der eine der beiden Vorlagen von Eustathios darstellt, erklärbar sind; (2) bei b^3 : durch Kontamination in b^3 aus φ erklärbar sind; denn es werden ja *keine* vollständigen Fehlerlisten geboten (S. 24). — Zu den «Manuscrits non identifiés» (S. 78) sei bemerkt, daß zum Vorbesitzer

14. Vergleichbare textgeschichtliche Probleme, die Abgrenzung von Grundtext, Scholien und Pachymeres-Paraphrase gegeneinander, sind mir aus der Überlieferung der *Mechanik* im Corpus Aristotelicum bekannt geworden (Mitteilung von R. Hilgers [Hamburg]).

15. Vgl. dazu den Abschnitt «Zur Handschriftenheuristik» weiter unten.

16. Auf Taf. I findet sich leider kein Beispiel besagter Ligatur.

17. Wenn dies im einzelnen zu stereotypen Formulierungen führt, so sei der Verf. zugute gehalten, daß sie sich für die Abfassung ihres Buches nicht ihrer Muttersprache bediente.

18. Cf. Knaack a.a.O. Sp. 923.

der Handschrift a von Müller¹⁹, Richard François Philippe Brunck (1729-1803), mit leichter Mühe einige biographische Daten hätten gegeben werden können: Viele Handschriften des aus Straßburg stammenden Herausgebers des Aristophanes und anderer griechischer Autoren befinden sich heute in der Bibliothèque Nationale Paris (Fonds du supplément grec) und im British Museum²⁰. Auch ist dessen griechische und lateinische Hand bekannt, so z.B. schrieb und annotierte Brunck den cod. Par. Suppl. Gr. 1103 (Oppian, *Kynegetika*)²¹. — Was die Zitierweise der Kodizes betrifft, so hätte in der «Liste alphabétique par villes...» (S. 80-84), wenn schon nicht in den Beschreibungen (S. 101ff.), dem modernen Standard entsprochen werden können, wie er etwa von G. De Gregorio exemplarisch durchgeführt wird²². — Etwas schwerer wiegt wohl die anachronistische Lokalisierung des Berolinensis 198 (S. 104): «Oeffentliche Wissenschaftliche Bibliothek, Phillippsianus 1601...». Hätte die Verf. zur Geschichte der Philipps-Handschriften (S. 105f.) die zusammenfassende Darstellung von D. Harlfinger²³ herangezogen²⁴, so hätte dieses Versehen vermieden werden können. — Bei der Inhaltsangabe des cod. Monac. Gr. 287 (S. 134) kann die kryptische Notiz «*Astronomie de Ptolémée*» spezifiziert werden: Es handelt sich²⁵ um das bekannte astrologische Handbuch des Ptolemaios, die *Tetrabiblos*. Ähnlich ungenau verfährt T. beim Inhalt von Par. Gr. 1603 (S. 146) — *Περὶ παιδῶν ἀγωγῆς* ist eine apokryphe Schrift im Corpus Plutarcheum— und von Par. Gr. 2723 (S. 150): Die Formulierung «*Batrachomyomachie d'Homère*» könnte einen falschen Eindruck erwecken. — Die kontinuierlichen Verweise auf H.

19. K. Müller (Ed.), *Geographi graeci minores*, II, Paris 1861, S. XXXVI (Nr. 42).

20. F. W. Hall, *A Companion to Classical Texts*, Oxford 1913 (Repr. Hildesheim 1968), S. 300 - dieses bewährte Hilfsmittel wird von T. nirgends benutzt.

21. Vgl. S. 233 im Katalog des Fonds du supplément grec von Ch. Astruc und M.-L. Concasty, III, Paris 1960.

22. G. De Gregorio, *Indice delle testimonianze scritte citate nei volumi 1-10 di Scrittura e civiltà*, S & C 11 (1987); um ein Beispiel herauszugreifen: Die Nomenklatur von T. (S. 132) «*Bibliotheca Typographiae Synodalis*» wäre durch die aktuelle Bezeichnung (De Gregorio S. 137f.) «*Moskva [SSSR], Gosudarstvennyi Istoričeskij Muzej. Otdel rukopisej. Sobr. Sinodalnoj Biblioteki*» zu ersetzen.

23. *Geschichte der Phillipici graeci* — zur Zeit der Abfassung des *Aristoteles Graecus* (1976) und der hier besprochenen Arbeit— in «Berlin/DDR, Deutsche Staatsbibliothek», in: *Aristoteles Graecus. Die griechischen Manuskripte des Aristoteles*, untersucht und beschrieben von P. Moraux u.a., I, Berlin - New York 1976, S. 38-40.

24. Da der Dionysios-Kodex Laur. Conv. Sopp. 41 die *Kategorien* des Aristoteles überliefert (S. 115f.), hätte T. dieser wichtige Katalog bekannt sein müssen; zitiert wird indessen (S. 115 A. 209) lediglich die überholte Beschreibung von E. Rostagno und N. Festa. Aus der detaillierten Beschreibung dieses Aristoteles-Manuskripts im *Aristoteles Graecus* (a.a.O. S. 340-342) geht hervor, daß es sich beim Beschreibstoff um Bombyzin handelt; T. hätte daher auf die aus zweiter Hand übernommene briefliche Mitteilung (S. 115 A. 207) und ihre daraus gezogene, nicht ganz zutreffende Schlußfolgerung für den Beschreibstoff getrost verzichten können: Papier ohne Wasserzeichen ist nicht zwangsläufig orientalischen Ursprungs, da die früheste italienische Papierproduktion ebenfalls ohne Wasserzeichen arbeitete (cf. z.B. J. Irigoin, *Les premiers manuscrits grecs écrits sur papier et le problème du bombyzin*, *Scriptorium* 4 [1950] 194-204, hier: S. 194); zugegebenermaßen trifft dies auf das 14. Jh., aus dem unser Dionysios-Aristoteles-Manuskript stammt, nicht mehr zu.

25. Wie im übrigen auch im Katalog von Hardt («quadripartitum») und im handschriftlichen Pinax auf f. I' des Kodex («*ἡ Τετράβιβλον Κλαυδίου πτολομαίου, ἀτελής*») [Autopsie 6.8.1991]) korrekt verzeichnet.

Omonts *Inventaire sommaire* anlässlich der Beschreibung der Parisini (S. 144-166 Anm.) mit der stereotypen Formel «Pour la description *détaillée*...» [kursiv von mir] einzuleiten, mag angesichts der bekannten Kürze und Flüchtigkeit der Beschreibungen Omonts inadäquat erscheinen. — Ein Wort noch zur Beschreibung des codex vetustissimus (S. 163-165): Zum Beschreibstoff Pergament, namentlich zur Frage von Liniierungssystem und -typ²⁶, zum Verhältnis zwischen Haar- und Fleischseite und zur Beachtung der lex Gregory, wird nichts gesagt, zum Duktus nur wenig.

Grundsätzlich bieten die knapp gehaltenen Handschriften-Beschreibungen kaum Informationen zum Einband (Ausnahme: die Vaticani), keinerlei Mitteilung über die konkreten Lagenverhältnisse, selten Nachrichten über die Folierung; Angaben zu den Wasserzeichen fehlen vielfach.

Bei einer so reichen handschriftlichen Überlieferung wie jener des Dionysios Periegetes, dessen Manuskripte heute in über 30 Städten Europas (ein Kodex in New Haven) verstreut aufbewahrt werden, kann von keinem Bearbeiter Autopsie für jeden einzelnen Textträger erwartet werden. — Daß T. u.a. die Bibliothèque Nationale in Paris und die Biblioteca Apostolica Vaticana besuchte (S. 20 A. 3), darf angesichts der Überlieferungslage als kluge Entscheidung begrüßt werden. — So kann es nicht verwundern, daß manches kodikologische Detail, welches nur der unmittelbaren Betrachtung zugänglich ist, bei entsprechend schlechter Katalogisierungssituation der Verf. verborgen bleiben mußte. Dies trifft in besonderem Maße für die Monacenses zu: Das in der ersten Hälfte des vergangenen Jahrhunderts publizierte mehrbändige Katalogwerk von Hardt beschränkt sich im Kodikologischen meistens auf die notwendigsten Angaben. Ich trage daher an dieser Stelle einige Notabilia nach (Autopsie 6.8.1991):

cod. Monac. Gr. 137 (S. 132f.): Auf dem Rest des 1973 ersetzten alten Einbandes (f. I') befinden sich hebräische Buchstaben. Das Exlibris auf dem hinteren Innendeckel gibt die Provenienz an: «Ex Bibliotheca Sereniss(imo)rum Utriusque Bauariae Ducum. 1618». — *cod. Monac. Gr. 283* (S. 133f.): Außer der Provenienz wie bei Gr. 137 läßt sich ein weiterer Vorbesitzer des Manuskripts feststellen: «Ioannis Alberti Widmestadij» lesen wir auf f. 1 unten (übrigens auch bei Hardt vermerkt); näheren Aufschluß über den Philologen und Rechtsgelehrten Johann Albrecht Widman(n)stetter geben: (1) Max Müller, Johann Albrecht von Widmannstetter 1506-1557. Sein Leben und Wirken, Bamberg 1908; (2) H. Striedl, Die Bücherei des Orientalisten Johann Albrecht Widmannstetter, in: Serta Monacensia. Franz Babinger zum 15. Januar 1951 als Festgruß dargebracht, Leiden 1952, S. 201-244; und (3) ders., Der Humanist Johann Albrecht Widmannstetter <1500-1557> als klassischer Philologe, in: Festgabe der Bayerischen Staatsbibliothek Emil Gratzl zum 75. Geburtstag, Wiesbaden 1953. — *cod. Monac. Gr. 287* (S. 134): Der Kodex ist —ebenso wie *cod. Monac. Gr. 334* (s.u.)— in seinen originalen byzantinischen Einband (erhabenes Kapitell, keine Bünde etc.) gebunden (rotbraunes Ganzleder auf Holz, verziert mit z.T. vergoldeten Streicheisenlinien und Plattenstempeln); auf dem hinteren Deckel Reste zweier Buchschließen. Provenienz wie Gr. 137. Unter den «traités ... astronomiques ... connus» (S. 134) hätte vielleicht auch Aristoteles, *Περὶ κόσμου* (ff. 43-56^{ov}) erwähnt werden können. Die *Periegese* beginnt auf f. 60^v (pro 60^r). — *cod. Monac. Gr. 334* (S. 134f.):

26. Die Verf. informiert uns überhaupt nur in einem Falle einer Pergamenthandschrift (*cod. Guelf. Gud. Gr. 46*, S. 206) wenigstens über den Liniierungstyp, hier wohl nach der Angabe bei D. Harlfinger [pro Sicherl, der für die Beschreibung der Aldinen verantwortlich zeichnet], *Griechische Handschriften und Aldinen*, Braunschweig 1978 (= Ausstellungskataloge der Herzog August Bibliothek. Nr. 24), S. 27 (Nr. 5, S. 26f.).

Byzantinischer Einband: Ganzleder (braunes Wildleder mit Rollen- und Plattenstempeln sowie Streicheisenlinien) auf Holz. — *cod. Monac. Gr. 525* (S. 135f.): Ganzledereinband (helles Schweinsleder mit Rollenstempeln) auf Holz; zwei intakte Buchschließen. Folierung (sekundär) mit griechischen Buchstaben unten in der Mitte jedes Rekto-Foliums, inc. f. 1: «Γ».

Zum dritten Kapitel des zweiten großen Abschnitts «Classement des manuscrits» (S. 211ff.) möchte ich einige prinzipielle Überlegungen voranstellen:

Die Verf. hält es nicht für nötig, sich um eine für jede Überlieferungsgeschichte methodisch gebotene organische Verbindung von Stemmatisierung und kulturgeschichtlichem Hintergrund zu bemühen²⁷; die nachträgliche Entschuldigung in den «Conclusions» (S. 442), in denen T. ihre Entscheidung gegen die «méthode plus historique» und für die «méthode plus pratique/empirique» mit der Funktion ihrer Untersuchung als Vorarbeit für eine textkritische Ausgabe des Dionysios zu begründen versucht, hat mich nicht völlig überzeugt. — Des weiteren versäumt T., stemmatische Abhängigkeiten mit Hilfe von paläographischer Evidenz zu beweisen; kaum vorstellbar, daß sich innerhalb der Dionysios-Überlieferung zu dieser stringenten Beweismethode keine Gelegenheit geboten hätte. Überhaupt argumentiert die Verf. kaum mit der von Reeve so genannten «physical evidence»²⁸, unter der man die Gesamtheit der kodikologischen und paläographischen Daten versteht, welche zum Nachweis stemmatischer Beziehungen beitragen.

Kommen wir nun zu den Einzelheiten der Stemmatisierung:

Die Textgestalt des verlorenen Hyparchetypen Ω^1 (S. 214f.) läßt sich, wie mir scheint, sehr wohl von jener des Transliterationsexemplars A unterscheiden, und zwar durch Versehen in A, die Avienus nicht mitmacht; diese Korruptelen haben in Ω^1 , von dem Avienus abhängt, noch nicht gestanden; umgekehrt sollten wie im Falle von Ω^3 und Priscian auch bei Ω^1 dessen Bindefehler mit Avien an dieser Stelle (S. 214f.) nochmals aufgeführt werden. — Die (S. 231f.) als Bindefehler von b und b¹ (+b²) und (S. 240-242) als durch horizontale Überlieferung übertragenen Lesarten von d in b¹ dargebotenen Fehlerlisten erwecken den Eindruck, als ob die Übereinstimmungen von d und b¹ um ein Vielfaches zahlreicher seien als jene zwischen b und b¹; das von T. favorisierte stemmatische Modell, in dem b¹ aus b kopiert und aus d kontaminiert ist, erscheint unter dieser Prämisse fragwürdig. — Die umfangreiche omissio der Verse 848-1186 in N³ (S. 273; vgl. S. 270 A. 654) wird unter den Trennfehlern von N³ nicht mehr mit aufgeführt, obschon omissiones solchen Umfangs stark trennende Kraft besitzen. — Die wenigen Bindefehler der Handschriftengruppe d⁷ (S. 285) sind als Orthographica und Itazismen bzw. durch die Aussprache des byzantinischen Griechisch zustande gekommene akustische Fehler wenig überzeugend; sie haben kaum mehr Gewicht als die in B (S. 271) nicht als trennend anerkannten Lesarten. — Die trennende Kraft der Sonderlesungen von λ^6 (S. 293f.) reicht m.E. völlig aus²⁹, um ein Stemma zu konstituieren, in dem λ^6 und λ^4 unabhängig voneinander aus d⁹ geflossen sind; wie hätte der Kopist von λ^4 , der nach Ansicht der Verf. von λ^6 abhängt, die in meiner letzten A. aufgeführten Korruptelen verbessern können? Die vage Andeutung von T. (S. 294 m. A. 687), daß

27. Vgl. Harlfinger, Die Textgeschichte a.a.O. S. 11.

28. M. D. Reeve, *Eliminatio codicum descriptorum: A Methodological Problem*, in: *Editing Greek and Latin Texts: Papers Given at the Twenty-Third Annual Conference on Editorial Problems*, University of Toronto, 6-7 November 1987, ed. by J. N. Grant, New York 1989, S. 1-35, bes.: S. 9-11.

29. Insbesondere v. 412: 'Ἀσέηθεν : Αἰβύηθην; v. 518: βρώνθ' : ὀρμῶνθ' ; v. 660: μυχά : μέσον.

Kontamination die Überlieferungsverhältnisse verschleiert haben könne, vermag nicht zur Klärung der stemmatischen Probleme an diesem Punkt beizutragen. — In ähnlicher Weise könnte man die Gewichtung der «fautes insignifiantes» von m^1 (S. 414)³⁰ anders beurteilen und ein stemmatisches Modell postulieren, in dem m^1 und H^3 unabhängig voneinander aus ψ^{32} fließen (bei T. ist H^3 Apographon von m^1). — Umgekehrt vermögen die Trennfehler von V^{21} (S. 407) nicht recht zu überzeugen³¹; gesetzt den Fall, daß das Antigraphon von V^{21} , Y, ebenso wie —gemäß den Kollationsresultaten von T.— U (S. 409) keine eigenen Sonderlesungen hat, so wäre auch eine Filiation denkbar, in der Y und V^{21} unabhängig voneinander auf ψ^{24} zurückgehen.

Zum Abschluß dieses Kapitels meiner Besprechung sei eine Anmerkung paläographischer Natur gestattet: Bei der Betrachtung von Tafel X (cod. Vat. Gr. 124, saec. XIII) fallen dem Leser unverzüglich die Termini «Fettaugenmode» und «Beta-Gamma-Stil» ein; allein, er wird sie vergeblich in der Beschreibung (S. 173) suchen³².

III. Zur Handschriftenheuristik

Die Verf. gibt an keiner Stelle Auskunft über den Umfang ihrer heuristischen Vorarbeiten im Bereich der Handschriften. Natürlich kennt sie das *Répertoire* von M. Richard (S. 109 A. 181 und S. 207 A. 580), und ebenso natürlich konnte ihr das im Jahre 1990 in Form von Microfiches erschienene Katalogwerk von R. E. Sinkewicz³³ noch nicht bekannt sein. Ein Vergleich der 134 Nummern umfassenden Handschriftenliste von T. (S. 80-84) mit den bei Sinkewicz verzeichneten Dionysios-Manuskripten förderte erhebliche Diskrepanzen zutage: Sinkewicz führt 137 Handschriften auf, gegenüber T. insgesamt 15 *andere* Textträger; T. kennt, wie gesagt, 134 Manuskripte, gegenüber Sinkewicz 18 *andere* Kodizes; es war mir in der Kürze der Zeit nicht möglich, diese Abweichungen im einzelnen zu erklären; nur soviel sei zur Zuverlässigkeit von Sinkewicz' Microfiche-Katalog gesagt: Zwei Stichproben in den zusätzlichen Dionysios-Handschriften ergaben, daß (1) cod. Bodl. Auct. X.1.3.5 (D'Orville [sc. 64; lf. Katalognr. 16942])³⁴ nicht dem 13. —so Sinkewicz—, sondern dem 17. Jh. angehört, und daß (2) cod. Bodl. Auct. T.inf.1.1 (saec. IX) ausschließlich Evangelien enthält (Kodex Λ des Neuen Testaments).

30. v. 7: *σφαινόνη* : *σφαινόνη*; v. 62: δ' om.; v. 215: τ' : δ' .

31. Außer v. 998: *ἐν μὲν* : *ἐν μὲν γὰρ* lesen wir nur Orthographica.

32. Den Begriff «perschrift» (sic im Index S. 453) kennt T., übernimmt ihn aber wohl von D. Harlfinger (pro Sicherl, s.o. A. 26) aus *Griechische Handschriften und Aldinen* a.a.O. S. 25; cf. S. 206 A. 579.

33. *Manuscript Listings for the Authors of Classical and Late Antiquity*, Toronto 1990 (= *Greek Index Project Series 3*).

34. Cf. F. Madan, *A Summary Catalogue of Western Manuscripts in the Bodleian Library at Oxford*, IV, Oxford 1897, S. 54.

IV. Zur Kontamination

Die *Periegese* des Dionysios wurde, wie jeder in Mittelalter und Renaissance beliebte Text, nicht nur vertikal, sondern auch horizontal, d.h. durch Vergleich mehrerer Handschriften (Kontamination) überliefert. Der Umfang der Kontamination in der Dionysios-Überlieferung ist nach Ansicht von T. «décourageant» (S. <17>); gleichwohl habe die Verf. die schwierige Aufgabe, die kontaminierte Überlieferung zu entwirren, auf sich genommen und —nach eigener Einschätzung— gelöst³⁵. Dem Leser drängt sich jedoch bei näherem Zusehen der Eindruck auf, daß die Verf. dem stemmatischen Problem der horizontalen Überlieferung vielleicht doch nicht so souverän gewachsen war, wie sie selbst es zu sein sich anheischig macht (s. meine letzte A.).

Inbesondere scheint mir ihre Methode zur Feststellung des Kontaminationseinflusses in dem Punkt unzureichend, als sie diesen lediglich durch gemeinsame Fehler definiert, es aber unterläßt, die textreinigende Wirkung der Kontamination (Korrekturen) in gebührender Intensität zu verzeichnen; die Tatsache einer Textrevision im positiven Sinne wird zwar manchmal global festgestellt (so z.B. S. 272 zu V¹), aber einzelne Richtigstellungen werden nicht aufgelistet. Dabei vermögen doch Korrekturen den auf Grund von Übereinstimmungen im Falschen postulierten Kontaminationseinfluß aus einer bestimmten Richtung argumentativ zu bestätigen —bzw. auch in Frage zu stellen; nicht zu vergessen, daß horizontale Überlieferung als *Korrektiv*, nicht als «Verschlimmbesserung» intendiert ist.— Vielfach nimmt T. Kontamination an, wo m.E. die Übereinstimmungen mühelos durch Koinzidenz erklärbar sind: so im Falle von Kontamination in ψ^3 aus μ bzw. γ (S. 363): Als einziges Indiz wird der vermeintliche Bindefehler v. 571: *Ἀμνιτάων* : *Ἀμνητάων* genannt; ebenso (ibid.) bei Kontamination von ψ^3 aus b^7 bzw. V¹⁸: v. 857: *Ἰδριες* : *Ἰδρυες*; wiederum als einziger Beweis für Kontamination (in V³ aus b^3 , d^{22} oder ϕ^1 , s. S. 394) soll hinreichen v. 30: *ὑπερθεν* : *ὑπερθε*.

Die mangelhafte Durchführung der Analyse von Kontamination im einzelnen wird durch das den zweiten Hauptteil der Untersuchung abschließende Kapitel («Les manuscrits contaminés», S. 417-421) leider nicht kompensiert: Methodisch-theoretische Aussagen von allgemeinem Erkenntniswert bleibt die Verf. dem Leser schuldig. Vor diesem Hintergrund klingen die Ausführungen des Abschnitts «Diagnostic différentiel: la »méthode« de N. A. Livadaras» (S. 418-420) besonders überspitzt: Dieses ganze Kapitel, in dem Livadaras Punkt für Punkt demontiert wird, scheint mir —unabhängig davon, ob T. ihre Kritik zu Recht oder zu Unrecht erhebt— unnötig scharf formuliert zu sein.

Die vielversprechende Überschrift «La contamination, qu'est-ce?» (S. 421) leitet ein 13 Zeilen umfassendes Kapitel ein, dessen für das Problem horizontaler Überlieferung förderlicher theoretischer Gewinn mir verborgen geblieben ist.

35. «Avec quelque audace et avec le risque de paraître exagérer un peu, je dirais, retournant le mot de Maas: "Es gibt keine Kontamination für welche ist kein Kraut gewachsen."» (S. 24). - Verzeihlich ist die fehlende Inversion des Prädikats im Relativsatz der eigenständigen Umformulierung des dem Textkritiker wohlbekannten Zitats von Paul Maas (*Textkritik*, Leipzig 1960⁴, S. 30); zur Sache s. oben im Text.

Ich füge hier eine Auswahl der mir bekannt gewordenen Literatur zum Thema Kontamination an:

J. Gijsel, Le problème de la contamination, *Novum Testamentum* 18 (1976) 133-157.— S. Hedberg, *Contamination and Interpolation. A Study of the 15th Century Columella Manuscripts*, Uppsala 1968, S. 111-131. — W. Hering, Zweispaltige Stemmata. Zur Theorie der textkritischen Methode, *Philologus* 111 (1967) 170-185. — A. Kleinogel, Geschichte des Thukydidestextes im Mittelalter. Berlin 1965, S. 27-32. 149-161. — A. Kleinogel, Das Stemma-Problem, *Philologus* 112 (1968) 63-82. — U. Knoche, *Die Überlieferung Juvenals*. Berlin 1926 (= *Klassisch-Philologische Studien*, Heft 6), S. 5-9 [besonders ergiebig]. — O. Lendle (Ed.), *Gregorius Nyssenus, Encomium in sanctum Stephanum Protomartyrem*, Leiden 1968, S. 66-80. — S. Timpanaro, Ancora su stemmi bipartiti e contaminazione, *Maia* 17 (1965) 392-399. — S. Timpanaro, *Die Entstehung der Lachmannschen Methode*, deutsch von D. Irmer, Hamburg 1971², S. 115-143. — M. L. West, *Textual Criticism and Editorial Technique Applicable to Greek and Latin Texts*, Stuttgart 1973, S. 12-15. 31-47. — J. Willis, *Latin Textual Criticism*, Urbana - Chicago - London 1972, S. 13-32.

V. Zur Forschungsliteratur

Zur Zitierweise und Verwendung der Forschungsliteratur möchte ich folgendes anmerken:

T. zitiert (S. <17> m. A. 1) jene berühmte Äußerung von P. Maas «Gegen die Kontamination ist kein Kraut gewachsen» aus *Textkritik*, Leipzig 1927, S. 30; tatsächlich umfaßt die hier zitierte erste Auflage von Maas' Kompendium nur 18 Seiten, und der Anhang «Leitfehler und stemmatische Typen»³⁶, aus dem das Zitat stammt, wurde erst der zweiten Auflage (ibid. 1949) beigelegt. — Zu Johannes Tzetzes (S. 66) hätte neben dem RE-Artikel von Wendel (1948) und der Dissertation von Giske (1881) vielleicht doch H. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, I/II, München 1978 (=HdAW XII.5.1/2), II S. 59-63 (mit der neueren Spezialliteratur) zitiert werden können; das grundlegende Handbuch von Hunger wird in T.s Arbeit überhaupt nicht herangezogen. — Die von der Verf. (S. 106 A. 174 und S. 131 A. 282) genannten Handschriftenlisten aus SIFC 3 (1895) bzw. 4 (1896) wurden neu abgedruckt bei: Chr. Samberger, *Catalogi codicum Graecorum qui in minoribus bibliothecis Italicis asservantur*, I/II, Leipzig 1965/1968, I S. 3-131 bzw. S. 295-452. — Neben der 1891 erschienenen Arbeit von L. Dorez über Sirletos Bibliothek (S. 111 m. A. 190) hätten die neueren Monographien von G. Denzler Berücksichtigung finden können: (1) *Leben und Reformtätigkeit des Kardinals Guglielmo Sirleto (1514-1585)*, 1964; (2) *Kardinal Guglielmo Sirleto*, Diss. München 1964. — Zum Thema orientalisches Papier (S. 103 m. A. 155 und S. 112 m. A. 197) wären dem Beitrag von J. Irigoin im *Scriptorium* 4 (1950) a.a.O. noch weitere Untersuchungen desselben Gelehrten hinzuzufügen³⁷. — Über Gian Vincenzo Pinelli (S. 129 m. A. 273) handelt detailliert M. Grendler, *A Greek Collection in Padua: The Library of Gian Vincenzo Pinelli (1535-1601)*, *Ren Q* 33 (1980) 386-416. — Der RE-Artikel *Plutarchos* von K. Ziegler (S. 159 A. 384) sollte besser in seiner monographischen Form, und zwar in der zweiten, mit Nachträgen ergänzten Auflage,

36. Erstmals erschienen in *Byz Z* 37 (1937) 289-294.

37. Zusammengestellt bei B. Noack, Eine alte Papierhandschrift in der Bayerischen Staatsbibliothek, *Φιλοφρόνημα*. Festschrift für Martin Sicherl, hrsg. von D. Harlfinger, Paderborn 1990, S. 125-140, hier: S. 128-131 m. Anm.

Stuttgart 1964², zitiert werden. — Zur Geschichte der Bibliotheca Rossiana (S. 192) bleibt folgende Literatur zu ergänzen: (1) E. Gollob, Die Bibliothek des Jesuitenkollegiums in Wien XIII (Lainz) und ihre Handschriften, *SAWW* 161 (1909) 7. Abh., S. 1-10; (2) K. Silva Tarouca, La Biblioteca Rossiana, *Catt* 1 (1922) 73. Jg., Heft 1720, S. 320-335; (3) H. Tietze, *Die illuminierten Handschriften der Rossiana in Wien - Lainz*, Leipzig 1911, S. VIIff.; (4) S. Vitte, Les manuscrits français du fonds Rossi à la Bibliothèque Vaticane, *MEFR* 47 (1930) 92-117, hier: S. 92f. — Anlässlich der Beschreibung der Marciani Graeci 471, 480 und 617 (S. 198-202) vermißt man die Erwähnung des Katalogs von E. Mioni, *Bibliothecae Divi Marci Venetiarum codices Graeci manuscripti*, II: *Thesaurus antiquus, codices 300-625*, <Rom> 1985. — Zur Geschichte der Bibliotheca Palatina (S. 186f. A. 490) hätte mit Gewinn herangezogen werden können: *Bibliotheca Palatina. Katalog zur Ausstellung vom 8. Juli bis 2. November 1986 Heiliggeistkirche Heidelberg*, Textband, hrsg. von E. Mittler, Heidelberg 1986, S. 4-13. 368-413. 460-493 etc. — Zu den Abschnitten «Les éditions imprimées du XVI siècle» (S. 425-433) und «Traductions latines» (S. 438) ergänze ich den Aufsatz von J. S. Gottlieb, Early Editions of Ptolemy's Geography and Other Ancient Geographers at the Newberry Library of Chicago, *Anc W* 10 (1984) 49-55, bes.: S. 52f. (alle vier dort genannten Ausgaben sind auch bei T. erwähnt). — Die von T. (S. 444 A. 785) angekündigte Arbeit von C. Jacob ist inzwischen erschienen: *La description de la terre habitée de Denys d'Alexandrie ou la leçon de géographie*, Paris 1990. — Schließlich mache ich auf das jüngst publizierte bibliographische Hilfsmittel von P. Canart aufmerksam, das der Verf. selbstverständlich noch nicht zur Verfügung stand, aber für jede künftige Überlieferungsgeschichtliche, paläographische oder kodikologische Untersuchung herangezogen werden kann: *Paleografia e codicologia greca. Una rassegna bibliografica*, Città del Vaticano 1991 (= *Littera antiqua* 7 = *Subsidia studiorum* 2).

VI. Technische Ausstattung und Formalia

Ich greife hier nur einige der auffälligsten Versehen im Formalen sowie die die Benutzung des Bandes am stärksten behindernden technischen Mängel heraus:

Die Handschriftentafeln sind zum Großteil von negativen Vorlagen hergestellt —so auch die Abbildung des codex vetustissimus Taf. I— und daher paläographisch nur mit großen Einschränkungen auswertbar. — In den Handschriften-Beschreibungen fehlen Verweise auf die Tafeln. — Es hätte die Lesbarkeit der Arbeit sehr gefördert, die Fehlerlisten in Tabellen-Form darzubieten, nicht in der unübersichtlichen Anordnung der textkritischen Prolegomena älterer Teubner-Ausgaben. — In den «Abréviations» (S. <9>) lesen wir Camillscheg statt Gamillscheg³⁸. — Zur «Table des matières» (S. <13>): Die «Abréviations» beginnen auf S. <9>, nicht auf S. 13. Ein Hinweis auf das «Stemma général...» am Ende des Bandes fehlt.

In Anbetracht der Fülle von formalen Anstößen in der Arbeit macht es auf den Leser nicht den besten Eindruck, wenn T. (S. 419 A. 756) zwei relativ unbedeutende Versehen bei Livadaras (Vornameninitiale des Dionysios-Editors Müller und Verszahl der *Periegesis*) schonungslos und unangemessen vorwurfsvoll herausstellt.

38. Der im Jahre 1990 erschienene zweite Teil (Bibliotheken Frankreichs umfassend) des *Repertoriums* von E. Gamillscheg und D. Harlfinger ist inzwischen auch greifbar. — Übrigens sollte das *Repertorium* besser nach Nummern statt —wie bei T.— mit Seiten zitiert werden, zumal wenn man nur den Band, nicht aber den Teil (A, B oder C) angibt.

VII. Zur stemmatischen Methode

Wenden wir uns zum Abschluß dieser Besprechung dem innovativen Element in der stemmatischen Methode der Verf. zu: Die Einführung eines «préarchétype Ω » (S. 211ff.) als «source de tous les témoins de la tradition» (S. 211), auch der beiden spätantiken lateinischen Übersetzungen, mit seinen historisch sich entwickelnden Textfassungen Ω^1 , Ω^2 , Ω^3 , erfüllt das von Kleinlogel, *Stemmaproblem* a.a.O. S. 80f. formulierte Postulat eines «chronologischen Elements» und einer «linearen Veranschaulichung» im Stemma: In diesem Sinne sind die Verbindungslinien zwischen Ω , Ω^1 , Ω^2 , Ω^3 als die «diachronischen Linien» (S. 81) oder «Lebenslinien» (S. 81 A. 1) Kleinlogels zu interpretieren³⁹. Vergleichbar scharfsinnig ist die Rekonstruktion des verschollenen Zwischengliedes A^0 (S. 219f.), welches eine historisch spätere Stufe von Kodex A repräsentiert. Schließlich spricht es für das Einfühlungsvermögen der Verf. in überlieferungsgeschichtliche Vorgänge, wenn sie (S. 349) mit Varianten und Korrekturen rechnet, die im Laufe der Zeit in die Hyparchetypen α und ϵ sowie in die «prototypes» φ und ψ eingetragen wurden und in den erhaltenen Zeugen ihre Spuren hinterließen⁴⁰.

Trotz mancher Mängel im Detail darf die Leistung T.s insgesamt, insbesondere im Hinblick auf die gewiß arbeitsintensive Auswertung des umfangreichen handschriftlichen Materials und ihre beeindruckenden Ergebnisse für den obersten Bereich des Stemmas, als bedeutender Fortschritt in der Aufarbeitung der Textgeschichte der griechischen Literatur bewertet werden⁴¹.

Universität Hamburg

BEATE NOACK

Fest und Alltag in Byzanz, hrsg. von Günter Prinzing und Dieter Simon, München 1990. Verlag C. H. Beck, p. 226, ill. 3.

L'organisation des fêtes à Byzance, aussi bien du point de vue théorique que dans sa réalité, et leur fonction dans la vie quotidienne constituent un vaste champ d'étude pour la byzantologie moderne. De nombreux aspects de cette problématique ne s'ouvrent qu'à présent aux chercheurs, et toute contribution en ce sens constitue un pas de plus dans notre connaissance de l'essence de la civilisation byzantine à travers ses spécificités, lesquelles résultaient du fait que cette civilisation représentait un tout unique alliant la culture grecque, la structure romaine de l'Etat et du droit, alors en pleine évolution vers ses formes médiévales, et le

39. Cf. auch R. Marichal, *La critique des textes*, in *L'histoire et ses méthodes*, hrsg. von C. Samaran, Paris 1961, Bruges 1967², S. 1247-1366, hier: S. 1284.

40. Dazu Gijzel a.a.O. S. 153-155.

41. Als «Desiderat der Forschung» bezeichnete D. Harlfinger, *Griechische Handschriften und Aldinen* a.a.O. S. 25 die Überlieferungsgeschichte der *Periegesis* im Jahre 1978.

christianisme orthodoxe. Placés dans ces cadres d'ensemble, la célébration des fêtes et la vie de tous les jours constituent un des principaux éléments du contrepoint civilisateur appelé «Ideen und Realitäten in Byzanz», comme ce dernier a été compris et formulé par un des coryphées de la byzantologie moderne —Hans-Georg Beck. Pour cette raison, c'est à ce grand scientifique qu'est dédié ce recueil de travaux signés par onze auteurs que ses deux éditeurs, Günter Prinzing et Dieter Simon, ont réunis autour de la problématique mentionnée. Ceci dit, la diversité des recherches présentées ouvre parfois des aspects inattendus, mais toujours intéressants, de la conception byzantine de la vie.

W. Puchner, Zum «Theater» in Byzanz. Eine Zwischenbilanz. — L'ancienne question concernant l'existence ou non du théâtre à Byzance, est résolue par cet auteur dans l'esprit de ses recherches antérieures (et de celles de nombreux autres auteurs): vers la fin de la haute époque byzantine (ou de la basse époque romaine) certains éléments du théâtre apparaissent dans les diverses formes de la création littéraire, il existe aussi des représentations en public, sur scène, mais il n'y a plus de théâtre au sens propre du terme après le concile de 691. Cette constatation semble également valable pour le mime (*mimus*), tandis que le «théâtre ecclésiastique» de type liturgique n'est que rarement attesté, et ce beaucoup moins souvent qu'on ne le pense habituellement.

H. Hunger, Reditus Imperatoris. — Cet auteur développe une thèse selon laquelle l'action violente de l'apparition des divinités sur l'homme de l'Antiquité, s'est transmise, à travers le souverain de type hellénistique et romain, sur l'empereur byzantin: l'épiphanie impériale apparaît comme une *μίμησις Θεοῦ*. Il illustre ensuite l'importance de l'épiphanie du triomphateur à l'aide de plusieurs exemples (Justinien Ier, Théophile, Basile Ier, etc.), ceux-ci montrant, d'une part, un renforcement de l'aspect religieux de cette cérémonie et, d'autre part, que celle-ci n'avait plus qu'un rôle modeste au XIIème siècle.

Sp. N. Troianos, Zauberei und Giftmischerei in mittel-byzantinischer Zeit. — Cet auteur suit le développement de l'interdiction des pratiques d'enchantement et de l'«artisanat» empoisonneur depuis l'époque romaine jusqu'à la législation de la dynastie macédonienne. Les condamnations n'étaient pas d'une grande aide, et on trouvait même des clercs s'adonnant à l'exercice des activités proscrites. En fait, l'interdiction portait uniquement sur la magie noire, amenant le mal (sanctionnée d'une peine pouvant aller jusqu'à vingt ans d'excommunication), tandis que la magie blanche, utilisée à des fins bienfaites —santé, réussite des moissons, etc.— était implicitement autorisée.

Angeliki E. Laiou, Händler und Kaufleute auf dem Jahrmarkt. — Le commerce intérieur à Byzance, encore insuffisamment étudié, se déroulait dans une grande mesure lors des foires, parmi lesquelles les foires annuelles occupaient une place particulière. C'est aux phénomènes mêmes de leur organisation qu'est consacrée cette étude offrant des résultats remarquables. On y trouve ainsi analysés: les différentes significations du terme *πανήγυρις*, servant à désigner les foires (annuelles), puis la façon dont était déterminé le lieu propice à l'organisation

d'une foire, le statut de ses fondateurs ou de ses seigneurs (empereur, église ou monastère, municipalité urbaine ou rurale, magnats laïcs). En tant qu'éléments essentiels dans le fonctionnement des foires sont soulignés: la participation régulière de certains commerçants professionnels, à titre individuel, sans constitution de «cartels», le règlement en espèces et comptant des opérations (l'existence du crédit n'est pas attesté), tandis qu'on note également à partir de la fin du Xème siècle le début d'une période d'activités commerciales plus intense lors des foires.

J. Koder, «Wer ändern eine Grube gräbt...». Die Bezeichnung bothros im «Eparchikon Biblion». — Constatant que le βόθρος du Livre d'Eparchos était un fonctionnaire s'occupant des bêtes de trait (Arbeitstiere), cet auteur procède à une analyse de cette fonction. L'étymologie même de ce terme (trou, fossé) reste imprécise. On trouve en annexe (p. 75-76) la traduction du 21ème titre du Livre d'Eparchos, consacré dans leur totalité aux βόθροι.

H. Eideneier, Ptochoprodromos' Tafelfreud und Tafelleid. — Précédée d'un commentaire sur la signification du mot τράπεζα, τραπέζι, la partie principale de ce travail (p. 80-89) est constituée par la publication (sans appareil critique) des passages intéressants à ce sujet du texte de Ptochoprodromos, avec leur traduction en allemand.

A. Kazhdan, Der Körper im Geschichtswerk des Niketas Choniates. — Constatant que nous ne disposons d'aucune réponse globale lorsqu'il s'agit de la façon dont les Byzantins concevaient le corps de chair et de sang, cet auteur relève et examine ce que Nicéas Choniates nous dit à ce sujet. Si celui-ci ne semble pas développer une théorie philosophique propre à ce domaine, son vocabulaire terminologique est néanmoins très riche et l'auteur analyse pas moins de 146 termes apparaissant plus ou moins fréquemment dans l'histoire de Choniates en tant que termes désignant certaines parties du corps humain.

F. Winkelmann, «Über die körperlichen Merkmale der gottbeseelten Väter». Zu einem Malerbuch aus der Zeit zwischen 836 und 913. — Suite à une série de notices introductives (p. 107-114), soulignant notamment que le présent éditeur est le premier à avoir réuni les quatre manuscrits connus d'un livre de peintre, dont on trouve ici une traduction (p. 109-113), ce travail est avant tout constitué par une édition critique de ce «livre» (p. 114-127).

Vera von Falkenhausen, Petri Kettenfeier in Byzanz. Phantasien über ein Apostelfest. — Le transfert à Constantinople des fragments des chaînes de l'apôtre Pierre (effectuée de façon partielle en plusieurs étapes) est approximativement situé dans une période allant du VIème au VIIIème siècle. L'auteur offre une réponse un peu plus précise lorsqu'il s'agit de la date à laquelle a été introduite la fête correspondante dans l'Eglise de Constantinople (le 16 janvier, à la différence du 1er août, date de cette même fête à Rome) et de la raison de cette introduction: après la liquidation de l'iconoclasme (843) on assiste à un renforcement du culte particulier dédié à saint Pierre, ainsi que, de façon générale, à la traduction en grec des textes latins de nombreuses vies et légendes. De façon plus précise, l'introduction de cette fête semble pouvoir être mise en relation avec le second patriarcat d'Ignace (867-877).

G. Dagron, Das Firmament soll christlich werden. Zu zwei Seefahrtskalendern des 10. Jahrhunderts. — Analysant le degré de connexion dialectique entre la religion et l'astronomie/astrologie, cet auteur conclut que la nomenclature céleste offre plus de résistance à la christianisation que celle de la terre. Lorsqu'on en est toutefois arrivé là, les conséquences pratiques se sont avérées fâcheuses comme le montre l'analyse de deux calendriers marins apparus entre le milieu du IXème et le milieu du Xème siècle (travail pour lequel il a utilisé l'édition de Sp. Lampros, *NE* 9, 1912, 162-177), dans lesquels les étoiles sont désignées par des noms de saints. Ceci a en effet entraîné un grave problème de navigation, puisque le caractère mobile des étoiles s'accorde difficilement avec l'immutabilité du culte des saints.

G. Podskalsky, Ruhestand oder Vollendung? Zur Symbolik des achten Tages in der griechisch-byzantinischen Theologie. — Cet auteur nous propose un travail suivant la symbolique du nombre huit (par exemple dans l'architecture chrétienne) dans lequel il aboutit à une définition le huitième jour comme signifiant la plénitude symbolique (Vollendung).

Face aux recueils offrant des travaux très divers par leur sujet, tel que l'ouvrage ici présenté, la question se posant est de savoir à quel point il est opportun et possible d'apprécier la contribution scientifique de chacun des travaux pris à part. En effet, et il en est ainsi dans le cas présent, leur qualité et leur lien vis-à-vis du thème de base du recueil ne présentent jamais une constante. Toutefois, lorsqu'il s'agit de ce recueil, et ceci doit être souligné, un fait s'avère beaucoup plus important, en l'occurrence le fait que ses éditeurs ont ici réuni des scientifiques faisant autorité dans leurs domaines, ce qui assure à ce recueil un niveau d'ensemble relativement homogène, et qui plus est remarquablement élevé. D'autant plus que, par leur importance, la plupart des travaux peuvent être comparés à de petites synthèses. Par conséquent, il ressort que même si certains résultats s'avèrent peut-être moins importants, ceux-ci s'intègrent parfaitement dans cet ensemble et contribuent à ce qu'il reçoive sa valeur caractéristique. Ainsi ce recueil — et ceci doit être mis au crédit de ses éditeurs — peut servir d'exemple lorsqu'il s'agit de recherche sophistiquée et interdisciplinaire, ainsi que de démystification de différents phénomènes de la civilisation byzantine.

Belgrade

LJUBOMIR MAKSIMOVIĆ

Michaelis Pselli Historia Syntomos. Editio princeps, Recensuit, anglice vertit et commentario instruxit *W. J. Aerts*. Berlin / New York, 1990. De Gruyter, XXX + 235 S., 2 Taf. (Corpus Fontium Historiae Byzantinae, Volumen XXX, Series Berolinensis).

Die vorgelegte Edition ist die Frucht einer langen Beschäftigung mit einem Text, den der Hg. zu Recht als nur *seemingly harmless* charakterisiert. Zunächst

hatte eine Groninger Arbeitsgruppe die Herausgabe vorbereitet, deren Leiter H. J. Scheltema war; seinem Andenken ist der Band gewidmet. Seit etwa Mitte der 70er Jahre übernahm dann der Hg. die alleinige Verantwortung für die Editon. Das nunmehr vorgelegte Ergebnis rechtfertigt die lange Bearbeitungszeit für ein Werk, das nur etwa 50 Druckseiten umfaßt: Wir haben es mit einer grundsoliden, zuverlässigen Ausgabe zu tun, die durch eine gut lesbare Übersetzung, einen knapp gehaltenen, aber inhaltsreichen Kommentar, einen ausführlichen Testimonienapparat und sauber gearbeitete Indices erschlossen ist.

Die *Introduction* (S. IX-XXV) beschäftigt sich zunächst mit dem mutmaßlichen Autor der Schrift, die dieser als eine Art von *mirror of princes* ("Fürstenspiegel") gedacht hat. In kurzen Abschnitten wird ein Abriß der Geschichte des Römischen Reiches von Romulus bis auf Basileios II. gegeben, bei welchem sich das Interesse ausschließlich auf die Herrschergestalten konzentriert, die in ihrem Verhalten charakterisiert und gewertet werden, wobei (aus unbekannter Quelle) in jeweils gesonderten Abschnitten für Claudius II. bis Philippikos auch Apophthegmata der einzelnen Kaiser mitgeteilt werden. In konziser und überzeugender Argumentation vertritt Hg. gegen K. Snipes die Ansicht, daß der im überlieferten Titel als Autor genannte Michael Psellos kaum als Verfasser in Frage kommt, auch nicht Ioannes Sikeliotos. Zeitlich sei der Verfasser wahrscheinlich zwischen Psellos und Ioannes Skylitzes anzusiedeln, möglicherweise sei an Ioannes Italos zu denken. Man fragt sich bei diesem Befund, ob es nicht doch besser gewesen wäre, auf dem Titelblatt der Verfasserangabe *Michaelis Pselli* ein (Ps.—) voranzustellen.

Die Angaben zum *codex unicus*, der den Text überliefert, *cod. Sinaiticus gr. 1117* (14. Jahrhundert), beschränken sich im wesentlichen auf das im Handschriftenkatalog von Benesevic Mitgeteilte, da Hg. die Edition auf der Grundlage von Photos erarbeitet und den Codex nicht in Autopsie untersucht hat. Die graphischen Eigenheiten des Kopisten werden dargestellt (Liste der Itazismen und sonstigen kleineren Anomalitäten), und es wird plausibel gemacht, daß cod. Sinait. gr. 1117 das letzte Glied in einer längeren Reihe von Kopiervorgängen darstellt.

Die Schrift des Codex ist nicht besonders schwierig zu lesen¹, aber auch nicht ganz ohne Tücken. Der Hg. hat im ganzen korrekt gelesen; an folgenden Stellen sind seine Angaben zu korrigieren:

S. 26,49 οὐ μέντοιγε καὶ αὐτάρκης πρὸς βασιλείαν κυβέρνησιν: statt βασιλείαν lies βασιλείας. Übersetzung sollte statt *but not at all equal to imperial government* lauten: *but not at all equal to the government of an imperium*.

S. 28,4: statt δύο μὲν βεβιώκασιν ἔτη lies δύο μὲν οὗτοι βεβιώκασιν ἔτη.

S. 30,45: statt ἵνα ... ἀμελῶσι πρὸς τὸν πόλεμον lies ἵνα ... ἀμελῶσι τὰ πρὸς τὸν πόλεμον.

1. Ich danke Μαρία Πολίτη und Αγ. Τσελίκας, daß sie so freundlich waren, mir über das Ιστορικό και Παλαιογραφικό Αρχείο του Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης einen Mikrofilm dieses Codex zur Verfügung zu stellen.

S. 38,77: statt ἔτι δὲ αὐτοῦ πατρὸς ... περιόντος lies ἔτι δὲ αὐτοῦ τοῦ πατρὸς ... περιόντος.

S. 44,94: statt υἱὸς μὲν βασιλέως lies υἱὸς μὲν τοῦ βασιλέως.

S. 72,89 οὗτος δις βασιλεύσας ἠύχετο καὶ τρίς καὶ τετράκις· ἡ δὲ γάρ, φησι, μετὰ νέφος ὁ ἥλιος: statt ἡ δὲ lies ἡδύ. Damit wird (abgesehen von dem sprachlich anstößigen ἡ δὲ γάρ) die Pointe erst klar: Justinian II. begründet seinen Wunsch nach einer dritten und vierten «Amtszeit» als Kaiser damit, daß die Sonne nach der Finsternis etwas besonders Angenehmes sei. Er sagt nicht einfach *after rain comes sunshine*, was in der Tat *very trivial* (S. XXIV) wäre.

S. 92,81–82 Εἶτά τι τῶν δευτερείων ὁ Ῥωμανὸς μεθεκτός ἐπιλαμβάνεται τῶν πρωτείων: statt μεθεκτός lies μεθέμενος (als Compendium geschrieben). Außerdem ist ein Fragezeichen hinter εἶτα τί; zu setzen. Es handelt sich um die oft in historischen Texten gebrauchte Überleitungsfloskel (vgl. S. 94,87 εἶτα τί γίνεται;). Der Sinn wird jetzt klar: Romanos Lakapenos gibt sich mit der zweiten Stelle in den Akklamationen etc. nicht mehr zufrieden, sondern verdrängt Konstantin VII. vom ersten Platz. *Then, holding the second position, Romanos also took over the first position* ist zu ersetzen durch *Then, giving up the second position, Romanos took over the first position*.

S. 98,95 statt Ῥάμηλε lies Ῥάμαλε, was dem arabischen Lautbestand Ramla oder Ramle auch besser entspricht.

Kleinere Versehen: S. 22,68 app. cr.: ἦτοι hat auch ms. — S. 56,87–88 app. cr. statt τοῦτω lies τούτω. — S. 64,56 app. cr. Angabe παρὰ: περὶ zu streichen, ebenso S. 106,27 app. crit. — S. 76,86 app. cr. statt Ἀτραμύντιον lies Ἀτραμύτιον. — S. 96,56 app. cr. statt γῆμᾶ lies γῆμας. — S. 100,33 app. cr. statt Ῥωμανοῦς lies Ῥωμανοῦς. — S. 108,62 statt πρὸ ... πάντων καὶ lies πρὸ ... δὲ πάντων.

Die Editionsprinzipien halten sich in der Frage von Akzentsetzung und Interpunktion an das in vergleichbaren Editionen Übliche, d. h. es wird zugunsten der abstrakten modernen Regeln normalisiert. Obwohl es sich nicht um ein Autograph handelt, wäre es aber zumindest mitteilenswert gewesen, daß die Handschrift konstant ἐνθὲν τοι, ἄλλό τι bietet, daß δε überwiegend als enklitisch behandelt wird usw. Die Interpunktion des Hg. ist durchweg einleuchtend; ich habe nur ein größeres Mißverständnis gefunden: S. 44,8–9 Ἦν δὲ τῶν μὲν ἄλλων, ὧν οἶδεν, ὁ πόλεμος ἐλάττων, ἡφίει δὲ βέλῃ κατὰ σκοπόν. Übersetzung: *Of his abilities warfare was the least, but he was a master of archery*. Ändere zu: Ἦν δὲ τῶν μὲν ἄλλων, ὧν οἶδε ὁ πόλεμος, ἐλάττων, ἡφίει κτλ. Also etwa: *In all other aspects of warfare he was not very able, but he was a master of archery*.

Der Text, den die Hs. bietet, ist an nicht wenigen Stellen korrupt; der Hg. hat fast alle diese Stellen scharfsinnig diagnostiziert und auch geheilt; einige Konjekturen hat auch A. Kambylis beigesteuert. Ich möchte hier ergänzend noch folgende Vorschläge unterbreiten:

S. 4,68 Εὐθύς γοῦν εἰς τὴν τυραννίδα μεθιστᾶ τὴν ἀρχὴν: Artikel vor τυραννίδα ist zu athetieren. Übersetzung richtig *he transformed his rule immedia-*

tely into a dictatorship.

S. 28,7 τὴν οἰκουμενικὴν σχεδὸν ἄπασαν. Hg. nimmt Ellipse von γῆν an (vgl. S. 196.203), was meiner Kenntnis nach singular wäre. Ich würde οἰκουμενικὴν lieber in οἰκουμένην emendieren. Die Verschreibung ist in einem Text, wo mehrfach von οἰκουμενικὴ σύνδοδος die Rede ist, leicht verständlich.

S. 30,29-31 Valerian wird von den Persern getötet, die seine Haut zu einem Schlauch verarbeiten: εἶτα δὴ τι μέρος διατεμόντες τοῦ σώματος καὶ αὐλῶνι φουσήσαντες καὶ ὄλον πικρῶς ἀποδείραντες ἄσκον ἐκεῖθεν πεποιήνται. Übersetzung: *next they had a part of his body cut off, had him blown up with a pipe, totally skinned and finally made into a bag.* Der Vorgang ist folgender: Um ein geschlachtetes Tier (z. B. eine Ziege) abbalgen zu können, schneidet man das Fell vorzugsweise an einem der Hinterläufe ein, bläst den Balg mit einem Rohr auf und kann ihn dann leicht abziehen. Also nicht *they had a part of his body cut off.* Ich möchte μέλος statt μέρος in den Text setzen: *Sie schnitten eines der Gliedmaßen ein usw.*

S. 38,4-5 von Julian Apostata wird gesagt ἀπλήστως δὲ τῶν μαθητῶν ἐχόμενος καὶ τοῖς βίβλοις ὄσαι ὄραι προσκειόμενος. Daß Julian *insatiably concerned about his pupils* gewesen sein soll, ist sehr seltsam; mir ist keine Quelle bekannt, wo Schüler von ihm erwähnt werden, außerdem paßt ἀπλήστως in einem solchen Zusammenhang nicht. Ich möchte vorschlagen, statt μαθητῶν zu schreiben μαθημάτων: *Er war von unstillbarem Wissensdurst.*

S. 74,31 ὃς καὶ κῆδος τοῦτον ἐπὶ τῇ ἰδίᾳ ποιεῖται ἀδελφῆ. Die Verwendung von κῆδος = Verwandter (vgl. auch S. 202 den Index graecitatis) wäre ganz singular; vielleicht ist zu schreiben <πρὸς> τοῦτον.

S. 76,82 statt πόλιν (= K/pel) wohl zu schreiben <τὴν> πόλιν.

S. 82,91 Ἄπαξ γάρ ποτε ἐν πολέμῳ παρασχῶν καὶ τὸν ὄμον πληγείς κτλ. Übersetzung: *Once he appeared in battle*, wobei angenommen wird, παρέχω könne, absolut gebraucht, so viel wie *pericula adire* bedeuten (vgl. den Index graecitatis S. 204). Ich möchte dagegen eine Verschreibung von παρασχῶν aus παρατυχῶν annehmen.

S. 86,65 Basileios kommt einem von Michael III. gegen ihn geplanten Anschlag zuvor: σύνταγμα ἐπιβουλῆς ποιησάμενος προσέλαβε τὸν ἐκείνου θάνατον. Dabei soll προσέλαβε τὸν ἐκείνου θάνατον heißen *was prepared to kill him by any means* bzw. (Index graecitatis S. 204) *certam ei mortem afficit*. Ich meine, statt προσέλαβε sollte man προέλαβε *er kam ihm zuvor* schreiben, vgl. S. 94,93 προλαμβάνει τὴν ἔφοδον τούτων.

S. 102,64 πάντας εὐθὺς ἀνιέναι ἐπέρρωσε καὶ ἀνίεσαν ξύμπαντες. Statt ἀνίεσαν schreibe ἀνήεσαν.

Die vom Hg. in den Text gesetzten Vorschläge sind durchweg geglückt, nur an folgender Stelle möchte ich Zweifel anmelden: S. 48,69-70 Ἐπὶ Θεοδοσίου τοῦ αὐτοκράτορος τὸ μέχρι τοῦ νῦν ἄδόμενον <τρισάγιον> γίνεται. Es folgt darauf die Geschichte, daß ein Knabe in den Himmel hinaufgerissen und dort darüber belehrt wird, daß im Trishagion der theopaschitische Zusatz ὁ σταυρωθεὶς δι' ἡμᾶς zu

unterbleiben habe. Ich glaube, daß ἄδεσθαι hier wie oft bedeutet *erzählt werden, in aller Munde sein* und nicht *gesungen werden*. τὸ μέχρι τοῦ νῦν ἄδόμενον heißt daher *die Legende, die man sich bis heute allgemein erzählt* und bezieht sich auf die folgende Geschichte (vgl. S. 100,35 Ἡ δὲ Θεοφανῶ ... τὸ ἄδόμενον ὑποπτεύσα-σα). Das gleiche gilt für die Passage aus der *Ecloga Historiarum*, die Hg. im app. cr. zitiert: ὁ καὶ μέχρι τοῦ νῦν ἄδεται bedeutet *und diese Geschichte erzählt man sich bis auf den heutigen Tag*.

An einer anderen Stelle gehört die vom Hg. im app. cr. geäußerte Vermutung unbedingt in den Text: S. 92,49-50 wird von Alexandros berichtet, daß er sexuelle Ausschweifungen liebte und zu diesem Zweck zu speziellen Parties einlud. Überliefert ist καὶ ἐπήγγελλεν ἐπὶ τούτοις|σίτια. Daraus stellt Hg. im app. cr. richtig her καὶ ἐπήγγελλεν ἐπὶ τούτοις συσσίτια, setzt aber in den Text das abwegige καὶ ἐπήγγελλεν ἐπὶ τούτοις ὑ' σίτια und übersetzt *Four hundred portions of food were often ordered for these parties*.

Der Kommentar (S. 111-171) gibt jeweils ausführlich die Überlieferung der genannten Ereignisse in anderen historischen Werken an, macht auf Gemeinsamkeiten und Divergenzen aufmerksam und erörtert außerdem vornehmlich textkritische und andere sprachliche Fragen. Die den Text abschließenden Indices sind gut gearbeitet und zuverlässig. Der *Index nominum* (S. 173-184) enthält zu den einzelnen Lemmata detaillierte Angaben (nicht nur einen Zahlenhaufen), wie es zur guten Tradition der Series Berolinensis gehört, ebenso der *Index verborum ad res (Romanas et) Byzantinas spectantium* (S. 185-187). An dessen Ende hat sich ein Druckfehlernest breitgemacht: Statt ὑποφόρος schreibe ὑπόφορος, zwei Zeilen weiter statt *i.c.* schreibe *i.e.*, eine Zeile weiter statt *praesidaria* schreibe *praesidiaria*. Im allgemeinen ist der Satz gut, Druckfehler sind selten.

Der *Index graecitatis* (S. 188-206) bietet ein ausführliches Wortverzeichnis; der systematische Teil mit den grammatischen Erscheinungen enthält als besondere Spezialität die vollständige Dokumentation aller Adverbia. Ich weiß nicht, ob irgend jemand einmal wirklich mit diesen «systematischen» Angaben etwas wird anfangen können; dagegen steht der große praktische Nutzen der Wörterverzeichnisse außer Frage. Hier fiel mir bei Wege auf, daß mit ἐφεστρίς S. 92,50 nicht wie im klassischen Griechisch allgemein *amictus, vestimentum* bezeichnet wird, sondern speziell die purpurne Satteldecke des Kaisers, also *equi stratum*, vgl. z. B. Anna Comnena I 5,7 (I 23,3-4 Leib) und viele andere Stellen. Zu σφαρίζω: τζυκανιστήριον ist nicht der Name des *ludus*, sondern seines Austragungsortes, das Polospiel selbst heißt τζυκάνιον. Der umfangreichste Index (S. 207-235) ist der *Index locorum*. Hieran kann man ablesen, mit welcher Intensität der Hg. alle einschlägigen Quellen und Testimonien seines Textes untersucht und ausgeschrieben hat. Die schwierige Aufgabe dieser *editio princeps* ist insgesamt sehr gut gelöst worden.

Ευωδίου Μοναχού, Οι σαρανταδύο Μάρτυρες του Αμορίου. Εισαγωγή - Μετάφραση - Σχόλια Σ τ. Ευθυμιάδη, Αθήνα 1989, σελ. 86 (Αγιολογική Βιβλιοθήκη 2).

Τα αγιολογικά κείμενα της μεσαιωνικής ελληνικής γραμματείας είναι, εξαιτίας των παλιών και συχνά δυσέρετων εκδόσεων, της γλώσσας και της συντακτικής δομής τους, δυσπρόσιτα όχι μόνο στον μέσο αναγνώστη αλλά και στο επιστημονικό κοινό.

Έχοντας κυρίως ως στόχο να προσφέρουν στο ευρύτερο αναγνωστικό κοινό προσιτά και κατανοητά κείμενα, οι Εκδόσεις Ακρίτας δημιούργησαν την «Αγιολογική Βιβλιοθήκη». Το δεύτερο τεύχος της σειράς αυτής προσφέρει, ανατυπωμένο, το πιο εκτενές από τα κείμενα που αναφέρονται στους μβ' μάρτυρες του Αμορίου, σύμφωνα με την καλή έκδοση που είχαν κάνει το 1905 ο V. Vasil'evskij και ο P. Nikitin. Το κείμενο συνοδεύουν εισαγωγή, μετάφραση και σχόλια του Στ. Ευθυμιάδη.

Στην εισαγωγή δίνεται συνοπτικά το ιστορικό πλαίσιο του μαρτυρίου και το περιεχόμενο του κειμένου του Ευωδίου, και προσδιορίζεται η θέση του κειμένου μέσα στον πολιτισμικό περίγυρο της εποχής (σχέσεις χριστιανικής-ισλαμικής παράδοσης).

Ο συντάκτης της εισαγωγής δεν εκθέτει, φυσικά, πορίσματα της προσωπικής του έρευνας, ούτε παραθέτει πλήρη βιβλιογραφία για το θέμα, πράγμα που ούτε στόχος του ήταν ούτε θα το περίμενε κανείς από ένα τέτοιο βιβλίο. Παρ' όλα αυτά οι αναφορές στην καινούρια βιβλιογραφία είναι ιδιαίτερα ευπρόσδεκτες και επαινετές.

Το ίδιο ισχύει και για τα σχόλια: ο αναγνώστης έχει τη δυνατότητα να ενημερωθεί και να κατανοήσει όλους τους υπαινιγμούς που γίνονται από τον συγγραφέα του βίου, χωρίς να κατακλύζεται από πληθώρα εξειδικευμένες παραπομπές.

Το κύριο μέρος της εργασίας αποτελεί, βέβαια, η μετάφραση του κειμένου. Είναι γνωστές οι δυσκολίες που παρουσιάζει η μετάφραση ενός κειμένου της μεσαιωνικής ελληνικής γραμματείας, όπου η σύνταξη ξεφεύγει από τη νόρμα των κλασικών κείμενων και, όπου, παράλληλα, η έλλειψη των κατάλληλων βοηθημάτων είναι εμφανής και οδυνηρή. Όσα ακολουθούν δεν αποτελούν παρά μερικές βελτιωτικές προτάσεις στη μετάφραση, σε σημεία όπου αυτή δεν είναι ακριβής.

α) σ. 22-23 *καὶ βασιλεῖς μὲν κατ' ἐκεῖνον τὸν Ὀζῖαν τοῖς ἱερωτέροις τοῦ ναοῦ θεοῦ λόγοις ... ἑαυτὸν παρενεῖρε*: «το ίδιο και ο βασιλιάς σαν κι εκείνον τον Οζία, παραβίασε τα ιερότερα λόγια του ναού του Θεού»¹. Στα σχόλια (σ. 79) σημειώνεται «Ναός του Θεού, δηλαδή ο Χριστός (πρβλ. Ιωαν. β' 19-21)». Καταρχήν το χωρίο του Ιωάννη δεν είναι το μόνο που αναφέρεται στο ανθρώπινο σώμα γενικά ως ναό του Θεού (βλ. Α' Κορ. 3,16· Β' Κορ. 6,16 και 19), έτσι

1. Ο μεταφραστής χρησιμοποιεί πολυτονικό: για λόγους απλούστευσης χρησιμοποίησα στα παραθέματα της μετάφρασης το μονοτονικό.

ώστε ο συσχετισμός του ναού του Θεού με τον Χριστό δεν είναι υποχρεωτικός. Επιπλέον, στο σημείο αυτό αντιπαραβάλλεται η περίπτωση του βασιλιά Οζία, που παρείσφρυσε στον αισθητό ναό του Θεού, αγνοώντας την υπόδειξη των ιερέων και τιμωρήθηκε με λέπρα (βλ. σημ. 2), με την πράξη του βυζαντινού αυτοκράτορα, που αναμίχθηκε στα ιερότερα από το ναό λόγια του Θεού, δηλαδή στη θεολογία.

(β) σ. 22-23 *τότε δὴ τοῦ προμαχοῦντος ... ὑπαναχωρεῖν αὐτῆς κεκρικός·* «Τότε λοιπόν Αυτός που είχε το πρόσταγμα στη μάχη προτίμησε να υποχωρήσει». Εφόσον ο «προμαχῶν» είναι ο Θεός, θα ήταν ορθότερη η μετάφραση «αυτός που τους προστάτευε» ή «τους υπεράσπιζε».

(γ) σ. 30-31 *τοὺς δὲ τῶν ἐπτὰ θεμάτων καθηγεμόνας ζωογονήσας:* «και αφού χαρίζει τη ζωή στους στρατηγούς των επτά θεμάτων». Το ρήμα *ζωογονῶ* σημαίνει χαρίζω ζωή (όχι χαρίζω τη ζωή), σημαίνει όμως και *ζωογρῶ*, «συλλαμβάνω αιχμάλωτο». Η δεύτερη σημασία είναι η ορθή στην περίπτωση αυτή, αφού ανταποκρίνεται και στα γεγονότα, όπως τα περιγράφει στη συνέχεια το μαρτύριο.

(δ) σ. 40-41 *Τί ἄπιστον ὁ ἡμέτερος προφήτης διδάσκει λέγων:* «Τι διδάσκει τον άπιστο ο προφήτης μας λέγοντας». Το ορθό είναι: «τι το αναξιόπιστο διδάσκει ο προφήτης μας λέγοντας».

(ε) σ. 52-53 *Καὶ τοῦτο ἐστὶ τὸ λανθάνον ὑμᾶς καὶ εὐσεβεῖς οἴεσθαι ποιοῦν:* «Και αυτό είναι το λάθος σας» αντί «και αυτό είναι που σας διαφεύγει».

Στην ίδια σελίδα θα ήταν προτιμότερο να μεταφραστεί η φράση *τῆς μωρᾶς καὶ ἀλόγου πλάνης αὐτοὺς ἐξελέσθαι* με το «να τους βγάλει από την ανόητη και παράλογη πλάνη» αντί για το «να τους αποδιώξει την τόσο ανόητη...». Ακόμη η φράση *τὴν ψυχὴν ἐκλείπουσαν περιφέροντες τῇ βίᾳ* με το «περιφέροντας την σχεδόν ξεψυχισμένη εξαιτίας της βίας ὑπαρξή τους» και όχι με το «περιφέροντας την εγκαταλελειμμένη ψυχή τους στη βία».

(στ) σ. 56-57 η φράση *καὶ ἴλεως ὑμῖν ἔσται ὁ Θεὸς διὰ τὴν ἐπικειμένην ἀνάγκην* μεταφράζεται «Και ο Θεός θα φανεί βοηθός μπρος στην παρούσα ανάγκη» αντί για το ορθότερο «και ο Θεός θα σας είναι ευμενής εξαιτίας της τωρινής ανάγκης».

Παρόλες τις κάποιες μικρές ατέλειες και ελλείψεις που παρουσιάζει η μετάφραση, πρέπει να επαινέσουμε την προσπάθεια τόσο του μεταφραστή-σχολιαστή, όσο και του εκδοτικού οίκου για μια ενδιαφέρουσα και καλαίσθητη συμβολή τους στο χώρο της αγιολογίας.

A. Karpoulos, *The Letters of Ioannes Mauropus Metropolitan of Euchaita*. Greek Text, Translation, and Commentary by —, Thessalonike 1990, σελ. 280. (*Corpus Fontium Historiae Byzantinae*, vol. XXXIV. Series Thessalonicensis. Ed. I. Karayannopoulos).

Ο συγγρ. ασχολείται από το 1973 με τη μελέτη του βίου και κυρίως του έργου του Ιωάννη Μαυρόποδος. Καρπός της ενασχόλησης αυτής αποτελεί η εργασία του που κυκλοφόρησε, στην οριστική της μορφή, το 1982¹. Στη μελέτη αυτή έθεσε και συζήτησε με πειστικά επιχειρήματα, για πρώτη φορά συστηματικά, πολλά επιμέρους ζητήματα σχετικά με το βίο και το έργο (επιγράμματα-επιστολές-λόγοι) του επιφανούς λογίου του 11ου αιώνα.

Με τον τόμο αυτό, στη σειρά του *Corpus Fontium Historiae Byzantinae*, ο συγγρ. μάς προσφέρει μια σύγχρονη κριτική έκδοση των επιστολών του Μαυρόποδος με αγγλική μετάφραση και σχόλια, βασισμένη στις σωζόμενες πηγές της παράδοσης του κειμένου. Η έκδοση αυτή αποτελεί μια σημαντική προσφορά στα πλαίσια της προσπάθειας για μια νέα συνολική έκδοση σε κριτικά επεξεργασμένη μορφή του έργου του μητροπολίτη Ευχαϊτών.

Η παρούσα έκδοση περιλαμβάνει: 1. Πρόλογο (σ. 7-8), 2. Εισαγωγή (σ. 9-40), 3. το κείμενο των επιστολών, με αγγλική μετάφραση (σ. 41-195), 4. σχολιασμό των επιστολών (σ. 197-256), 5. βιβλιογραφία και πίνακες κυρίων ονομάτων, λέξεων, παραθεμάτων και αρχών των επιστολών (σ. 257-280).

Στην Εισαγωγή (σ. 19-40) ο συγγρ. παραθέτει κατ' αρχήν με συντομία όσα στοιχεία είναι δυνατόν να συγκεντρωθούν ή να συναχθούν σχετικά με το βίο του Ιωάννη Μαυρόποδος (σ. 9-27), δηλαδή μια κατατοπιστική ανακεφαλαίωση των πορισμάτων της έρευνάς του, που είχαν εκτεθεί και στη *Συμβολή*. Στη συνέχεια (σ. 27-34) ασχολείται με τα ιδιαίτερα προβλήματα των επιστολών. Είναι γνωστό, πως η κύρια πηγή για το σωζόμενο έργο του Μαυρόποδος, ο κώδ. Vat. gr. 676, γραμμένος κατά πάσα πιθανότητα στο περιβάλλον του ίδιου συγγραφέα, παραδίδει μιαν επιλογή του έργου του που θα πρέπει να οφείλεται στον ίδιο. Σε ό,τι αφορά τις επιστολές, συνάγεται πως είναι καταταγμένες λίγο-πολύ με χρονολογική σειρά. Δυστυχώς τα ονόματα των αποδεκτών, αλλά ακόμη και προσφωνήσεις προς αυτούς μέσα στο κείμενο των επιστολών λείπουν, ή μάλλον έχουν εσκεμμένα αφαιρεθεί (π.χ. επ. 61,18 και 62,2). Είναι εμφανές άλλωστε η πρόθεση του Μαυρόποδος να καταρτίσει ένα corpus των επιστολών του, με σκοπό να διαβάζονται περισσότερο ως φιλολογικά κείμενα για λογοτεχνική απόλαυση ή διδαχή, και λιγότερο ως ιστορικά τεκμήρια. Ο συγγρ. προσπαθώντας (και παλαιότερα: *Συμβολή*, σ. 109-128) να αξιολογήσει αυτή ακριβώς τη «λανθάνουσα» ιστορική διάστασή τους, που συχνά μας διαφεύγει, εκθέτει εδώ συνοπτικά και συστηματοποιεί τα συμπεράσματά του γύρω από τους αποδέκτες

1. Α. Καρπόζηλος, *Συμβολή στη μελέτη του βίου και του έργου του 'Ιωάννη Μαυρόποδος*, 'Ιωάννινα 1982 (Πανεπιστήμιο 'Ιωαννίνων, 'Επιστημονική 'Επετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής: *Δωδώνη*, Παράρτημα αριθ. 18) [=δακτυλογρ. μορφή, Μάιος 1979], στο εξής: *Συμβολή*.

και τη χρονολόγηση των επιστολών. Ο αποδέκτης επτά τουλάχιστον επιστολών του Μαυρόποδος είναι δυνατόν να ταυτιστεί —αλλά όχι πάντα με την ίδια βεβαιότητα— με τον Μιχαήλ Ψελλό (επ. 1, 9 [;], 23, 33, 51, 60 [;], 70 [;]), μία επιστολή (επ. 26) πρέπει να απευθύνεται στον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Θ' Μονομάχο, τρεις στον Πατριάρχη Μιχαήλ Κηρουλάριο (επ. 64-66) και δύο κατά πάσα πιθανότητα στον Ιωάννη Ξιφιλίνο (επ. 28, 30). Από το κείμενο αρκετών από τις υπόλοιπες επιστολές είναι δυνατόν να συμπεράνει κανείς μόνο το αξίωμα ή την ιδιότητα του αποδέκτη. Το δεύτερο υποκεφάλαιο της Εισαγωγής κλείνει με μια σύντομη εξέταση του ύφους του συγγραφέα (σ. 32-34) και της επιρροής που αυτός δέχτηκε, κυρίως από τον Γρηγόριο Ναζιανζηνό. Μια εκτενέστερη και διεισδυτικότερη μελέτη του ύφους του Μαυρόποδος, σε συσχετισμό τόσο με τα πρότυπά του όσο και με τις άλλες εξέχουσες προσωπικότητες του 11ου αιώνα, θα υπερέβαινε ασφαλώς τα όρια μιας τέτοιας εισαγωγής, εξακολουθεί όμως να αποτελεί κεντρικό θέμα της έρευνας για την πνευματική φυσιογνωμία μιας εποχής που φέρει έντονα τα σημάδια μιας αναγέννησης.

Στο τρίτο μέρος της Εισαγωγής του (σ. 34-38) ο συγγρ. ασχολείται διεξοδικά με την περιγραφή των χειρογράφων που παραδίδουν το κείμενο των επιστολών, καθώς και με τις μεταξύ τους σχέσεις. Κύρια πηγή της παράδοσης του κειμένου αποτελεί, όπως προαναφέρθηκε, ο κώδ. Vat. gr. 676 (=V), του 11ου αι., που περιέχει το σύνολο των 77 επιστολών που επέλεξε, κατά πάσα πιθανότητα, ο ίδιος ο Μαυρόποδος. Οι πρώτες 64 παραδίδονται με την ίδια σειρά και από τον κώδ. Atheniensis B. N. 2429 (=A), του 14ου αι. Μόνο 4 επιστολές παραδίδει τέλος ο κώδ. Fitzwilliam Museum 229 (=F), του 14/15ου αι. Στην ίδια ενότητα συζητούνται οι σχέσεις των χειρογράφων μεταξύ τους. Οι κώδ. V και A πρέπει να προέρχονται, κατά την άποψη του συγγρ. από κοινό πρότυπο, και μάλιστα ανεξάρτητα ο ένας από τον άλλο. Προς υποστήριξη της άποψης αυτής ο συγγρ. αναφέρει ότι ο νεότερος κώδ. (A) έχει διαχωριστικά σφάλματα (*separative errors*) και παραλείψεις έναντι του αρχαιότερου (V). Το ζητούμενο, όμως, είναι αν ο A προσφέρει καλύτερες γραφές έναντι του V, δηλαδή αν ο V παρουσιάζει διαχωριστικά σφάλματα έναντι του A. Μόνο σε μια τέτοια περίπτωση δικαιολογείται η υπόθεση πως ο V και ο A αντλούν το κείμενό τους από μια κοινή πηγή, ανεξάρτητα ο ένας από τον άλλο. Σύμφωνα με τα όσα εκτίθενται στην Εισαγωγή (σ. 37): 1) Ο V και ο A έχουν κοινά σφάλματα και τις ίδιες παρασελίδες σημειώσεις, 2) Δεν θα πρέπει να υπάρχει κανένα διαχωριστικό σφάλμα του αρχαιότερου V έναντι του νεότερου A, αφού δεν διευκρινίζεται αν ο A επαναλαμβάνει όλα ανεξαιρέτως τα σφάλματα του V, 3) Ο A έχει επιπλέον δικά του σφάλματα (που εσφαλμένα χαρακτηρίζονται ως διαχωριστικά) και παραλείψεις που δεν συναντώνται στον V. Επομένως, θα πρέπει μάλλον να υποθέσουμε ότι ο νεότερος A είναι (έμμεσο ή άμεσο) απόγραφο του αρχαιότερου V, και όχι ότι οι δύο κώδικες αντλούν από την ίδια πηγή, ανεξάρτητα ο ένας από τον άλλο. Σ' αυτή την περίπτωση ο A δεν χρειάζεται να ληφθεί υπόψη για την αποκατάσταση του κειμένου των επιστολών (*codex eliminandus*). Τέλος, οι ισότιμες «παραλλάσσουσες γραφές» (*variants*) του σύντομου κειμένου που παραδίδει ο κώδ. F, και

που δεν είναι δυνατόν με φιλολογικά κριτήρια να απορριφθούν οπωσδήποτε ως εσφαλμένες, δεν επιτρέπουν τον καθορισμό της ακριβούς σχέσης του κώδ. αυτού με τους V και A. Οι γραφές πρέπει να αποδοθούν, κατά τον συγγρ., μάλλον σε μεταγενέστερη επέμβαση. Ο συγγρ. καταλήγει δικαιολογημένα στο συμπέρασμα πως η έκδοση των επιστολών πρέπει να βασιστεί κατά κύριο λόγο στον κώδ. V².

Το κύριο μέρος του τόμου (σ. 41-195) καταλαμβάνει η κριτική έκδοση του κειμένου των επιστολών με παράλληλη αγγλική μετάφραση. Η παράδοση του κειμένου είναι μάλλον ευνοϊκή και δεν θέτει ιδιαίτερα εκδοτικά προβλήματα. Η έκδοση βασίζεται κυρίως στον κώδ. V, οι αποκλίνουσες γραφές (ή μάλλον τα σφάλματα του κώδ. A) καθώς και αυτές του κώδ. F (μεταξύ των οποίων και κάποιες συμπληρώσεις, π.χ. επ. 15,4) αναγράφονται με συνέπεια στο κριτικό υπόμνημα. Επίσης δεν παραλείπεται η αναφορά των γραφών της έκδοσης Lagarde, αν και μερικές φορές δεν είναι απαραίτητη, δηλαδή στις περιπτώσεις όπου δεν πρόκειται για γραφές που βελτιώνουν το παραδεδομένο κείμενο. Το κριτικό υπόμνημα γενικά είναι σύντομο και διατυπωμένο με σαφήνεια και ακρίβεια. Σχετικά με την αποκατάσταση του κειμένου δεν θα είχε να παρατηρηθεί κανείς σχεδόν τίποτε. Περιθωριακά σημειώνουμε μόνον πως οι προτάσεις του R. Anastasi (*Studi ital. di filol. class.*, ser. III, 5, 1987, 224-226), που αφορούν στην αποκατάσταση τριών χωρίων των επιστολών δεν συζητούνται από τον συγγρ. Συγκεκριμένα: επ. 7,14 *τὰ χείρονα λέγεται* K(ἀγροζ.) cum VA: *τὸ χείρον ἀλέγεται* prop. Anastasi· επ. 41,1 *ἐξουσίας* VALag: *ἐξ οὐσίας* K; etiam Anastasi· επ. 41,8-9 *παραμυθούμενον* K cum VA: *παραμυθούμενος* aut *παραμυσόμενον* prop. Anastasi. Στο υπόμνημα πηγών καταγράφονται τα παράλληλα χωρία που είναι δυνατόν να εξακριβωθούν και που οι απηχήσεις τους είναι εμφανείς στο κείμενο του Μαυρόποδος, ο οποίος σε σύγκριση με άλλους συγγραφείς είναι μάλλον φειδωλός σε παραθέματα. Οκτώ από αυτά, των οποίων η προέλευση δεν στάθηκε δυνατό να διαπιστωθεί από τον εκδότη, επισημαίνονται στο υπόμνημα στην οικεία θέση και βρίσκονται συγκεντρωμένα στο τέλος του τόμου (σ. 278). Ας σημειωθεί εδώ ότι στη δημώδη παροιμία που αναφέρει ο Μαυρόπουλος στο χωρίο επ. 51,17 κ.ε.: «καὶ ὅτι ἐπὲλπιον (τοῦτο δὴ τὸ δημῶδες) οἱ φίλοι τῷ ἀποδῆμῳ· τοσοῦτου γε δέουσι προσμεῖναι νεκρῷ. ὁ ἀπόδημος δ' ὅμως οὐχὶ καὶ τῶν φίλων ἀπόδημος κτλ.», υποκρύπτεται κατά πάσα πιθανότητα η βυζαντινή παροιμία «ἀποθαμμένος φίλον οὐκ ἔχει» σε κάποια λογιότερη μορφή της³. Το ότι ο Μαυρόπουλος χρησιμοποιεί εδώ τη λέξη ἀπόδημος με τη διττή έννοια (μετανα-

2. Όπως αναφέρθηκε, το corpus των επιστολών του κώδ. V είναι αποτέλεσμα επιλογής. Έχει εντοπισθεί τουλάχιστον μία ακόμη επιστολή του Μαυρόποδος ανάμεσα στις επιστολές του Ψελλού (βλ. Συμβολή, σ. 116 και σημ. 35), που έχει αποκλειστεί από το corpus του V. Δεν θα έπρεπε, έστω σε παράρτημα, να είχε συμπεριληφθεί και αυτή στη νέα έκδοση των επιστολών;

3. Βλ. K. Krumbacher, *Mittelgriechische Sprichwörter*, *Sitzungsberichte der k. bayer. Akad. der Wiss.*, philol.-philol. Classe 2, Μόναχο 1893, [ανατ. Hildesheim 1969], σ. 113 (αρ. 13), 127 (αρ. 110) και 219.

στεύων, νεκρός) φαίνεται από τη φράση που ακολουθεί «*τοσούτου γε δέουσι προσμεῖναι νεκρῶν*». Επίσης, το χωρίο επ. 21,39-40 *ὡς που τις εἶπεν, ἀ κ α μ ἄ τ ο υ ς ε Ἴ ν α ι κ α ἰ δ κ η δ ἔ α ς*, για το οποίο δεν φαίνεται να υπάρχει κατά λέξη παράλληλο, είναι πιθανό να αποτελεί ανάμνηση από τον Λουκιανό, *Hermot.* 77 *βίον ἐν ἀ κ η δ ἰ α κ α ἰ κ α μ ἄ τ ω*.

Αν και το ύφος του Μαυρόποδος δεν είναι ιδιαίτερα στρυφνό, όπως για παράδειγμα το ύφος του Ψελλού, η λιτή και εύκαμπτη αγγλική μετάφραση του συγγρ. προσφέρει σημαντική βοήθεια στην κατανόηση ορισμένων δυσνόητων χωρίων των επιστολών. Σε ελάχιστα σημεία ο μεταφραστής χρειάστηκε να καταφύγει σε κάποια απλούστευση του νοήματος, επειδή η κατά λέξη απόδοση της ρητορικής δομής του πρωτοτύπου θα οδηγούσε σε παρανοήσεις. Η «απλούστευση» αυτή εξισορροπείται όμως από τον επαρκή σχολιασμό που ακολουθεί την έκδοση των επιστολών. Εδώ (σ. 197-256) ο συγγρ., ύστερα από μια σύντομη και περιεκτική περίληψη κάθε επιστολής, σχολιάζει επαρκώς όσα χωρία απαιτούν κάποια διασάφηση του νοήματος, αλλά —με ευαισθησία— και εκείνα που παρουσιάζουν ενδιαφέρον για την αποκρυπτογράφηση των συνθηκών κάτω από τις οποίες γράφτηκε η επιστολή, και συχνά υποδεικνύει με πειστικά επιχειρήματα την ταυτότητα ή την ιδιότητα του προσώπου στο οποίο απευθύνονται.

Την έκδοση συμπληρώνουν (σ. 257-280) μια κατατοπιστική βιβλιογραφία και ένας πλήρης κατάλογος κυρίων ονομάτων, όρων και αξιοσημείωτων λέξεων των επιστολών καθώς επίσης και παραθεμάτων (πηγών, παράλληλων χωρίων)⁴. Στο τέλος παρατίθεται ένας χρήσιμος αλφαβητικός πίνακας των αρχών των επιστολών.

Με την από κάθε άποψη αξιόλογη αυτή έκδοση ο Α. Καρπόζηλος προσφέρει στη σειρά τού *Corpus Fontium Historiae Byzantinae* μια σημαντική ιστορική πηγή⁵ σε κριτικά επεξεργασμένη μορφή, επιτυχώς μεταφρασμένη και επαρκώς σχολιασμένη. Δεν θα είχε κανείς παρά να ευχηθεί να μην αργήσει η έκδοση και του υπόλοιπου έργου (επιγράμματα, λόγοι) του επιφανούς λογίου του 11ου αιώνα, και να τύχει της ίδιας φροντίδας με τις επιστολές.

Πανεπιστήμιο Αμβούργου

ΓΙΑΝΝΗΣ ΒΑΣΣΗΣ

4. Στον κατάλογο των παραθεμάτων (Citations, σ. 272-278) να προστεθούν: Ps. 33,20: 36.7-8; Ps. 44,17: 39.1; Matth. 22,40: 59.8; Anna Comnena II 70,27-28: 35.12; id. III 116,23: 35.12; id. III 120,14: 35.12; Dem. Cyd. *Ep.* 12,51 (1,39 Loenertz): 17.116; Democr. B 117: 61.20-21; Heracl. B 91: 61.19; Simon. *fr.* 37,29: 35.4; Tzet. *Ep.* 65,1-5 (93 Leone): 33.4. Επίσης στον ίδιο κατάλογο να διορθωθούν τα παραθέματα: Regn. II 14,9 σε 14,19; Greg. Naz. *Orat.* XXIV (40-48 M.-L.) σε (40-85 M.-L.); id. *Orat.* XXXI,2, PG 36, 113C σε 133C; Lucian. *Navig.* 12 σε 11; Prov. CPG II 690: 1.6 σε 1.16.

5. Το γεγονός ότι οι επιστολές αποτελούν σημαντική ιστορική πηγή οφείλεται κατά ένα μεγάλο μέρος στα πορίσματα της έρευνας του νέου εκδότη τους.

Vassiliki Kravari, Villes et villages de Macédoine occidentale, Paris 1989, σελ. 409, 10 χάρτες. (Réalités byzantines, 2).

Το βιβλίο τῆς Βασιλικῆς Κράβαρη πού ἀναφέρεται στὶς πόλεις καὶ τὰ χωριὰ τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας εἶναι τὸ δεύτερο τῆς νέας σειρᾶς *Réalités byzantines* πού σχετικὰ πρόσφατα (1989) ἄρχισε νὰ ἐκδίδεται στὸ Παρίσι καὶ περιλαμβάνει ἔργα ἀναφερόμενα στὴν οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ ζωὴ τοῦ βυζαντινοῦ κόσμου. Ἡ συγγρ., μέλος τοῦ Ἐθνικοῦ Κέντρου Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν τῆς Γαλλίας, ἔχει ἀσχοληθεῖ μὲ ἔρευνες σχετικὲς μὲ τὰ ἔγγραφα τοῦ Ἁγίου Ὀρους καὶ τῆ Μακεδονία. Δύο χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν ἐκτύπωση τοῦ ἔργου γιὰ τὴ Δυτικὴ Μακεδονία, πού ἀποτέλεσε καὶ τὸ θέμα τῆς διδακτορικῆς τῆς διατριβῆς, ἐξέδωσε στὴ σειρὰ *Travaux et Mémoires* (1987) ἀνέκδοτα ἔγγραφα τῆς Μονῆς Φιλοθέου καὶ ἔλαβε μέρος στὴ συγγραφή τοῦ συλλογικοῦ ἔργου *Paysages de Macédoine, Paris 1986*. Ἡ συγγρ. γνωρίζει ἀπὸ προσωπικὴ μελέτη τίς πρωταρχικὲς πηγές γιὰ τὴ γνώση τῆς Μακεδονικῆς γῆς, τὰ ἀρχαιολογικὰ δηλαδὴ ἔγγραφα τοῦ Ἁγίου Ὀρους καὶ τῶν μονῶν πού ἀνήκουν στὴν ὑπὸ ἐξέταση περιοχὴ, σὲ ἑλληνικὴ καὶ σλαβικὴ γλῶσσα, καὶ τὰ ὁποῖα ἀπὸ τὸν 13ο αἰ. καὶ μετὰ περιλαμβάνουν πλούσιες καὶ πολυτίμες πληροφορίες γιὰ τὴ Δυτικὴ Μακεδονία. Χρησιμοποιεῖ ἐπίσης τίς ἐπιγραφές πού ἀναγράφονται στὶς μονές ἀλλὰ καὶ τὰ ὀθωμανικὰ κατὰστικα, ἀπαραίτητη πηγὴ γιὰ τὰ τοπωνύμια. Ἐξᾴλλου ἐπιτόπιες ἔρευνες καθὼς καὶ ἡ μελέτη τῆς βιβλιογραφίας καὶ τῶν ἀρχαιολογικῶν ἀναφορῶν συμπληρώνουν τὴν κατάρτιση τοῦ ὕλικου.

Μετὰ ἀπὸ ἓναν σύντομο πρόλογο καὶ τίς βραχυγραφίες τῆς βιβλιογραφίας καὶ τῶν ἐγγράφων, τὸ βιβλίο διαιρεῖται σὲ δύο ἄνισα μέρη· ἡ ἀνισότητά αὐτὴ ἐπιβάλλεται ἀπὸ τὸ ὑπὸ ἐξέταση ὕλικό, τὴ μέθοδο καὶ τὸ σκοπὸ πού ἐπιδιώκεται. Τὸ πρῶτο μέρος περιλαμβάνει μιὰ σύντομη παρουσίαση τοῦ γεωγραφικοῦ χώρου πού καλύπτει ὁ ὄρος Δυτικὴ Μακεδονία κατὰ τὴ διάρκεια τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς. Ὁ χώρος αὐτός, πού ὑπάγεται σήμερα ἐνμέρει στὴν Ἑλλάδα καὶ ἐνμέρει στὴ Γιουγκοσλαβία, χωρίζεται ἀπὸ τὴ συγγρ. σύμφωνα μὲ τὰ γεωφυσικὰ κριτήρια καὶ μὲ ἐπίκεντρο τίς πεδιάδες: α) οἱ πεδιάδες τῆς Νοτιοανατολικῆς περιοχῆς, β) ἡ κοιλάδα τοῦ Ἀξιοῦ (Βαρδάρη) μέχρι τὰ Σκόπια, γ) ἡ πεδιάδα τοῦ Πολόγου, δ) τὸ κέντρο, καὶ ε) οἱ δυτικὲς λεκάνες. Ἀκολουθεῖ μιὰ ἱστορικὴ ἐπισκόπηση τῶν ὄσων διαδραματίστηκαν στὴν περιοχὴ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς ἐγκατάστασης τῶν Σλάβων ὡς τὴν ὀθωμανικὴν κατάκτηση. Ἡ ἐπισκόπηση αὐτὴ διαιρεῖται σύμφωνα μὲ τὰ ἐσωτερικὰ στοιχεῖα καὶ περιλαμβάνει: τὴν ἐγκατάσταση τῶν Σλάβων, τίς ἐπαναστάσεις καὶ τίς ἐπιδρομὲς τοῦ 11ου αἰ., τὰ γεγονότα τοῦ 12ου αἰ. Ἀκολουθεῖ ἡ ἀναφορὰ τῶν πολυαριθμῶν ἐπιθέσεων κατὰ τοὺς 13ο καὶ 14ο αἰ. καὶ τέλος τὰ συμβάντα κατὰ τὸν 14ο αἰ., ἀπὸ τὴν σερβικὴν κατοχὴ ὡς τὴν ὀθωμανικὴν κατάκτηση.

Τὰ δεκατέσσερα σχεδιαγράμματα πού περιλαμβάνονται στὸ κείμενο ἀπεικονίζουν τόσο τὴν γεωγραφικὴν κατάσταση ὅσο καὶ τὴν ἱστορικὴν πραγματικότητα ὅπως διαμορφώθηκε σὲ διαφορετικὲς χρονικὲς στιγμές: ἐκστρατεῖες Βασιλείου Β', κατακτήσεις Ἡπειρωτῶν - μάχη Κλοκοτινίτσας, ἡ Μακεδονία μεταξὺ 1246

και 1259, ή σερβική κατάκτηση. Ἐπὶ τὴν ἱστορική αὐτὴ ἀναδρομὴ καταφαίνεται ἢ ἐπὶ μακροὺς αἰῶνες ἔντονη προσπάθεια τῶν λαῶν γιὰ τὴν κατάκτηση τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας, προσπάθεια ποὺ ἀπέβλεπε ὄχι μόνον στὴν κατοχὴ τῆς εὐφορῆς γῆς ἀλλὰ καὶ στὴν προώθησή τους πρὸς τὴ Θεσσαλονίκη καὶ ἀπὸ ἐκεῖ στὴν Κωνσταντινούπολη γιὰ τὴν ἐξασφάλιση τῆς κυριαρχίας στὰ Βαλκάνια καὶ τῆς ἐξόδου στὸ Αἰγαῖο.

Τὸ δεῦτερο μέρος τοῦ βιβλίου, ποὺ καταλαμβάνει καὶ τὴν μεγαλύτερη ἔκταση, ἀποτελεῖται ἀπὸ 1335 λήμματα τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται στοὺς μεσαιωνικοὺς οἰκισμοὺς — πόλεις, χωριά, θέσεις τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας— καὶ κατατάσσονται σύμφωνα μὲ τὴ γεωγραφικὴ διαίρεση ποὺ προαναφέρθηκε σὲ ἀλφαβητικὴ σειρά. Ἡ ὀνομασία κάθε τοπωνυμίου μεταγράφεται μὲ λατινικὰ στοιχεῖα, ἀκολουθεῖ ἡ ἀναφορὰ τῆς χρονολογίας τῆς πρώτης μνείας στὶς πηγές καθὼς καὶ τῆς τελευταίας, ἐνῶ μὲ τόξο σημειώνεται ὅτι τὸ τοπωνύμιον διατηρεῖται ἀκόμη στὶς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰ. Ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ οἰκισμοῦ καὶ ἡ ἐδαφικὴ ταύτιση καθὼς καὶ ἡ παραπομπὴ στὸν ἀντίστοιχο χάρτη τοῦ βιβλίου ἀναγράφονται ὅταν αὐτὸ εἶναι δυνατόν. Στὴν παράγραφο «Βιβλιογραφία» ἀναφέρονται τὰ ἔργα ποὺ προσφέρουν στοιχεῖα γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ τῆς θέσης ἢ ἀρχαιολογικοῦ περιεχομένου πληροφορίες, ἐνῶ στὴν παράγραφο «Ἱστορία» σημειώνονται οἱ ἀναφορὲς τῶν πηγῶν. Ὁ «Προσδιορισμὸς τῆς θέσης», περιέχει προτάσεις γιὰ τὴν ταύτιση μὲ σύγχρονο οἰκισμὸ. Ἀκολουθεῖ ἡ ἀναφορὰ τῶν «Δρόμων» ἐνῶ στὴν παράγραφο «Περιγραφή» συγκεντρώνονται πληροφορίες ποὺ σχετίζονται μὲ τὴ χρήση τῆς γῆς, τὴν ὑπαρξὴ δασῶν καὶ τὶς ἀγροτικές, βιοτεχνικὲς καὶ ἐμπορικὲς ἀσχολίες. Μνημονεύονται ἐπίσης τὰ «κτίρια» καὶ τὰ μεσαιωνικὰ κατάλοιπα.

Μετὰ τὴν παρουσίαση τοῦ τόσο πλούσιου καὶ ὀρθολογικὰ καταταγμένου ὕλικου ὁ ἀναγνώστης ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ ἀναζητήσει τὰ ἱστορικὰ συμπεράσματα ποὺ θὰ ἀποδώσουν τοὺς καρποὺς τῶν κόπων τῆς συγγρ. γιὰ τὴν ἀνεύρεση, κατάταξη καὶ παρουσίαση τοῦ ὕλικου, ἐργασία ποὺ ἀπότησε γνώση καὶ ὑπομονή. Γιὰ τὴν ἀνασύσταση τῆς ἱστορικῆς μορφῆς τοῦ οἰκισμένου χώρου ἡ συγγρ. ἀφιέρωσε λίγες γραμμὲς σύνθεσης. Διαπίστωσε ὅτι οἱ μεγάλες πόλεις ἀναπτύχθηκαν ἐπάνω στοὺς κύριους ὀδικούς ἄξονες τῆς περιοχῆς —τὴν Ἐγνατία καὶ τὸ δρόμο ποὺ διέσχισε τὴν κοιλάδα τοῦ Βαρδάρη— καὶ οἱ ὅποιοι συνδέονταν μὲ τὴν ἐγκάρσια ὁδὸ ποὺ περνοῦσε ἀπὸ τὴν πεδιάδα τῆς Πελαγονίας. Οἱ οἰκισμοὶ ἀναπτύχθηκαν ἐπίσης ἐπάνω στὶς κυριότερες ὀδικὲς ἀρτηρίες τῆς περιοχῆς καταλαμβάνοντας στρατηγικὲς θέσεις. Παράλληλα ἀναπτύχθηκε ἓνα δίκτυο χωριῶν, ποὺ ἐπωφελήθηκαν τόσο ἀπὸ τὸ εὐφορο ἔδαφος ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν προστασία ποὺ παρεῖχαν οἱ γειτονικὲς ὀχυρωμένες θέσεις.

Οἱ δέκα χάρτες ποὺ ἐντάσσονται στὸ τέλος τοῦ ἔργου ἀποδίδουν μὲ σαφήνεια τὶς γεωγραφικὲς περιοχές, ὅπως αὐτὲς διαιρέθηκαν στὴν ἀρχὴ τοῦ βιβλίου. Ἐντούτοις μιὰ εὐρύτερη συνθετικὴ παρουσίαση τοῦ ὕλικου θὰ ἦταν εὐπρόσδεκτη. Καὶ ὄχι μόνον γιὰ τὴν ἀνασύσταση τῆς εἰκόνας τῆς περιοχῆς, ἡ ὁποία ἐμφανίζεται ἀλλοῦ μὲ πυκνὴ οἴκηση καὶ ἀλλοῦ μὲ κενά, ποὺ δὲν εἶναι πάντα εὐκόλο νὰ ἐρμηνευθοῦν μὲ βᾶση τὰ στοιχεῖα τῆς φυσικῆς γεωγραφίας. Τὸ ἴδιο αἶτημα διατυπώνεται γιὰ τὰ στοιχεῖα τῆς οἰκονομικῆς ἱστορίας. Ἡ ἀναφορὰ τῆς

παραγωγής προϊόντων όπως καταγράφονται στα έγγραφα —προφανώς στα δθωμανικά κατάστιχα— θα ήταν πολύ πιο χρήσιμη αν είχαν αποτελέσει το αντικείμενο μιᾶς μικρῆς ἔστω συνθετικῆς παρουσίας.

Εἶναι γνωστό πόσο τὰ θέματα τῆς Ἱστορικῆς Γεωγραφίας, τῆς προσπάθειας δηλαδή ἀνασύστασης τῶν στοιχείων τόσο τῆς φυσικῆς γεωγραφίας ὅσο και τῆς ἀνθρώπινης παρέμβασης στὸν χῶρο, ἀπαιτοῦν μιὰ πολλαπλὴ προσπάθεια ἐκ μέρους τοῦ ἱστορικοῦ, καὶ πόσο εἶναι δύσκολο νὰ ἀποδοθοῦν ὅλες οἱ ὀψεις τῶν τόσο σύνθετων θεμάτων. Γιὰ τοὺς λόγους αὐτοὺς ἀπὸ τὴν τόσο σημαντικὴ προσπάθεια τῆς Β.Κ. ἄς δεχθοῦμε τὰ θετικὰ στοιχεῖα τὰ ὁποῖα μὲ μεγάλη γνώση, πολλὴ αὐταπάρνηση, ὀρθὴ μέθοδο καὶ ὑπομονὴ προσφέρονται στοὺς μελετητές.

Πανεπιστήμιο Κρήτης

ANNA ABPAMEA

Πασχάλη Μ. Κιτρομηλίδη, Ἰώσηπος Μοισιόδαξ - Οἱ συντεταγμένες τῆς βαλκανικῆς σκέψης τὸν 18ο αἰώνα, Ἀθήνα 1985, σελ. 397. (Μορφωτικὸ Ἰδρυμα τῆς Ἐθνικῆς Τραπεζῆς, Νεοελληνικὴ προσωπογραφία ἀρ. 5).

Ἀπὸ τὸ ἔτος 1828 ποὺ ὁ Hegel ἔκρινε στὰ *Jahrbücher für wissenschaftliche Kritik* (τεύχη 77-80 καὶ 109-114) τὴν ἔκδοση τῶν ἔργων τοῦ Joh. Georg Hamann ἀπὸ τὸν Friedrich Rot (Berlin 1821-1825), γνωρίζουμε τί ὀφείλει νὰ ἀναδείξει ὁ βιογράφος ὁποιοῦδήποτε προγενέστερου ἢ σύγχρονου του λογίου ἢ φιλοσόφου καὶ, προπάντων, πῶς. Κι ἂν σήμερα δὲν ἔχει πλέον νόημα νὰ ἀκολουθήσουμε τὸν Hegel στὴν ἀναζήτηση ἐνὸς ἀξιώματος ἢ μιᾶς λογικῆς κατηγορίας ποὺ θὰ μᾶς χρησίμευε ὡς ἡ μόνη ἀφετηρία κάθε ἐρμηνευτικῆς προσέγγισης τοῦ ἔργου εἴτε τοῦ Γερμανοῦ «μάγου τοῦ Borrä» εἴτε τοῦ Βαλκάνιου «ἀλήτη ἐν ταῖς ἀλλοδαπαῖς», σίγουρα ὁ λόγος του γιὰ τὰ κείμενα τοῦ πρώτου ἰσχύει καὶ γιὰ τὰ κείμενα τοῦ δεύτερου: «Σ' ὅ,τι προῆλθε ἀπὸ τὴν πέννα τοῦ Hamann» —ἢ, κατ' ἀναλογία, τοῦ Μοισιόδακα, θὰ προσθέταμε χωρὶς πολλὰς ἐπιφυλάξεις ἔχοντας ὑπόψη μας κυρίως τὴν Ἀπολογία του— «ἡ προσωπικότητα εἶναι τόσο πολὺ διεισδυτικὴ καὶ τόσο πολὺ τὸ στοιχεῖο ποὺ ὑπερέχει, ὥστε ὁ ἀναγνώστης ὀλίγε νὰ παραπέμπεται παντοῦ περισσότερο σ' αὐτὴν παρά σ' αὐτὸ ποὺ ὀφείλει νὰ ἐννοηθεῖ ὡς περιεχόμενο» (G. W. F. Hegel, *Berliner Schriften 1818-1831*, hrsg. von Johannes Hoffmeister, Hamburg 1956, σ. 226).

Στὴν περίπτωσή τοῦ Μοισιόδακα ὡστόσο ἡ «παραπομπή» τῶν κειμένων του στὴν προσωπικότητά του δὲν διευκολύνει ὅσο καταρχὴν θὰ ἀναμέναμε τὸν βιογράφο του, καὶ στὴ συγκεκριμένη περίπτωσή τὸν καθηγητὴ τῆς πολιτικῆς ἐπιστήμης στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν κ. Πασχάλη Κιτρομηλίδη στὴν προσπάθειά του νὰ καταγράψει μιὰ πρὸς μιὰ καὶ μὲ τὴ σωστὴ κάθε φορὰ ἀλληλουχία τῆς πράξεως ἐκεῖνης τῆς ζωῆς του, ἢ γνώση τῶν ὁποίων θὰ μᾶς ἐπέτρεπε νὰ σχηματίσουμε μιὰ κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἤττον ξεκάθαρη εἰκόνα τῆς ὅλης διδακτικῆς καὶ συγγραφικῆς δραστηριότητάς του στὸν εὐρύτερο ἑλληνικὸ χῶρο τῶν

χρόνων του εύρωπαϊκού και του νεοελληνικού Διαφωτισμού. Γι' αυτό και ως βασικό μέλημά μας προβάλλει πάντα ή επίμονη αντίληψη και ή πλήρης αξιολόγηση όλων των σχετικών μαρτυριών είτε του ίδιου του Μοισιόδακα είτε άλλων σύγχρονων ή λίγο μεταγενέστερων του διακόνων της παιδείας και ιδιαίτερα της φιλοσοφίας με στόχο πρώτα την περιγραφή και ύστερα την έρμηνεία του είδους, του τρόπου και του βαθμού της συνάρτησης της προσωπικότητάς του προς όλες τις κοινωνικο-πολιτικο-ιδεολογικές παραμέτρους της εποχής στην οποία έζησε.

Και ό συγγρ. του πέμπτου τόμου της *Νεοελληνικής προσωπογραφίας* του ΜΙΕΤ αυτόν τον διπλό στόχο υπηρετεί με ξεχωριστή επιμέλεια και υποδειγματική συνέπεια: Μετά την αιτιολόγηση της επιλογής του θέματός του στον πρόλογο (σ. 9-14) και την παρουσίαση της έρμηνευτικής όπτικής του στην «Είσαγωγή» (σ. 15-29) προσπαθεί πριν απ' όλα να ρίξει κάποιο φώς στα «άγνωστα χρόνια» του βιογραφούμενου αξιοποιώντας στο έπακρο κάθε σχετική μαρτυρία — από την αναφορά της Τσερναβόδας στη *Μεγάλη Χάρτα* του Ρήγα Βελεστινλή ως της «πατρίδος 'Ιωσήπου του Μοισιόδακος» και τη σημασία του έπωνύμου Μοισιόδαξ ως τις λιγοστές πληροφορίες για τις άπαρχές της εκπαίδευτικής του έμπειρίας στη Θεσσαλονίκη και στη Σύμρνη, μιās έμπειρίας που βαθμιαία αλλά σταθερά «τόν έξοικείωσε απόλυτα με τον έλληνικό κόσμο» (σ. 38), γεγονός που τον κατέστησε άργότερα ικανό να «βλέπει την έλληνική παιδεία "άπό τὰ μέσα"» (σ. 44) και συνακόλουθα να μπορεί να διαφοροποιηθεί από «την παράδοση και τὸ ιδεολογικό κατεστημένο» της (σ. 43). Κι αυτή ή διαφοροποίηση φαίνεται να άποτελεί τὸ ζητούμενο και στα υπόλοιπα κεφάλαια του πρώτου μέρους, στο όποιο καταγράφεται ή πορεία του Μοισιόδακα από τόπο σε τόπο πότε ως μαθητή, πότε ως διδασκάλου και πότε ως εκδότη των έργων του.

Έτσι στο κεφάλαιο «Έρεθίσματα» (σ. 46-71), που παρακολουθεί τὰ του βίου του Μοισιόδακα κυρίως ως σπουδαστή της 'Αθωνιάδας (1754-1755) και της 'Ιατρικοφιλοσοφικής Σχολής της Πάδοβας (1759-1761 ή 1762), υπογραμμίζονται οί έντονες επιφυλάξεις του για την παιδαγωγική μέθοδο του διδασκάλου του Εύγενίου Βούλγαρη (σ. 50 κ.έ.) και έπισημαίνεται ή ευαισθητοποίησή του στο πρόβλημα της πολιτισμικής μεταρρύθμισης που συνδέεται με τον Ludovico Antonio Muratori (σ. 69)· στο κεφάλαιο «Προσπάθειες» (σ. 72-96), που περιγράφει τις πρώτες άπόπειρες του Μοισιόδακα ως «φιλοσοφικού διδασκάλου» και Σχολάρχη να εφαρμόσει ένα καινούργιο πρόγραμμα σπουδών στο νέο Γυμνάσιο του 'Ιασίου, σημειώνεται τὸ «ρήγμα στην παράδοση αιώνων» που δημιουργούσε ή εφαρμογή του προγράμματός του (σ. 78) και εξάίρεται ό επαναστατικός χαρακτήρας του λόγου του «Περὶ Φιλοσοφίας εν γένει» (σ. 87 κ.έ.) που εκφώνησε τὸ φθινόπωρο του 1765· στο κεφάλαιο «'Η κρίση» (σ. 97-121), που διεκτραγωδεί τή δεύτερη σύγκρουση του Μοισιόδακα με τούς «ήρακλείς της συντήρησης» (σ. 101) στη Μολδαβία, τονίζεται ή διαφορά των αντίληψεών του για τή γλώσσα από τις αντίστοιχες «περισσότερο προωθημένες» αντίληψεις του Δημητρίου Καταρτζή (σ. 104) και άποκαλύπτεται ό ιδεολογικός χαρακτήρας των άγώνων του που τελικά έρμηνεύονται ως άμφισβήτηση των μηχανισμών μιās ήμικρεου-

δαρχικής κοινωνίας (σ. 117 κ.έ.)· στο κεφάλαιο «'Επιμονή» (σ. 122-141), που αναφέρεται στην τετράχρονη περιπλάνηση του Μοισιόδακα «έν ταῖς ἀλλοδαπαῖς» καί στην ἔκδοση τῶν γνωστότερων ἔργων του στή Βενετία καί στή Βιέννη, πιστοποιεῖται ἡ «έντονη αὐτοσυνείδησή» του ὡς «ἀνθρώπου τῶν νέων καιρῶν» (σ. 131) καί ὀριοθετεῖται ἡ ἰδιάζουσα στάση του ὡς ἐπιστήμονος ἀπέναντι στήν ἐπίσημη Ἐκκλησία καί στήν πολιτική ἐξουσία, πού ὡς ἕνα βαθμὸ σίγουρα θὰ μπορούσε νὰ χαρακτηριστεῖ ὡς στάση τακτικῶν ἐλιγμῶν (σ. 136 κ.έ.)· στο κεφάλαιο, τέλος, «Τὰ ὕστερα χρόνια» (σ. 142-164), πού διερευνᾷ «τὸ κλίμα πού καλλιέργησε ὁ Ἰώσηπος στοὺς κύκλους τοῦ Βουκουρεστίου» (σ. 148) μετὰ τὴ λήξη τῆς «ἀλητείας» του σὲ χώρες τῆς κεντρικῆς Εὐρώπης, ἀναλύεται ἡ τελευταία «ὀμολογία τῆς πίστεως του», ὅπως αὐτὴ ἀπαντᾶται στὸ τελευταῖο ἔργο τῆς ζωῆς του (σ. 149 κ.έ.), καί προβάλλονται ὅσα στοιχεῖα διακρίνουν ἀκόμη τὸ ἀγωνιστικὸ του φρόνημα, πού τουλάχιστον στὸ ζήτημα τῆς γλώσσας ἔχει ἤδη καμφθεῖ (σ. 153 κ.έ.).

Μὲ τὴ συνεχῆ ἀναζήτηση, ἀνεύρεση καί ἀξιολόγηση τῶν παραπάνω διαφοροποιήσεων ὁ συγγρ. πέτυχε ὄχι μόνον νὰ ταξινομήσει ὅλες τὶς σχετικὲς μαρτυρίες πού εἶχε στὴ διάθεσή του γιὰ τὴ ζωὴ καί τὸ ἔργο τοῦ Μοισιόδακα, ἀλλὰ καί νὰ συναρθρώσει τὶς ἐπιμέρους ἐρμηνεῖες του σ' ἕνα ὀδηγητικὸ νῆμα, πού στὸ σύνολό του φαίνεται νὰ χρησιμεύει καί ὡς ἕνα εἶδος εἰσαγωγῆς τοῦ ἀναγνώστη στὸ δεύτερο μέρος —στὸ μέρος στὸ ὁποῖο ἀναγνωρίζεται καί ἐκτιμᾶται ἡ προσφορὰ τοῦ Μοισιόδακα στήν παιδεία τοῦ δούλου τότε Γένους. Καί ἡ ἀναγνώριση καί ἐκτίμηση τῆς προσφορᾶς αὐτῆς ἐπιτελεῖται στὶς τέσσερες κύριες διαστάσεις τοῦ γενικότερου προβληματισμοῦ τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, πού ἄμεσα ἢ ἔμμεσα δηλώνονται καί στοὺς τίτλους τῶν ὑπόλοιπων τεσσάρων κεφαλαίων τῆς μονογραφίας: Στὴ διάσταση τῆς διεκυστίνδας «'Αρχαῖοι καί νεότεροι» (σ. 167-176), στὴ διάσταση τοῦ ἐρωτήματος γιὰ τὴν ἀναγκαιότητα καλλιέργειας τῆς ἐπιστήμης καί στήν Ἑλλάδα (σ. 177-189: «'Ο Μοισιόδαξ ὡς ἐπιστήμονας»), στὴ διάσταση τῆς κριτικῆς τῶν μορφῶν ἀγωγῆς (σ. 190-208: «'Η παιδαγωγικὴ ὡς κοινωνικὴ κριτικὴ») καί στὴ διάσταση τῶν διεργασιῶν γιὰ μία νέα «Πολιτικὴ σκέψη» (σ. 209-226).

Στὴν προοπτικὴ τῶν τεσσάρων διαστάσεων τοῦ γενικότερου προβληματισμοῦ τῶν ἐκπροσώπων τοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ ὁ Μοισιόδαξ ἐπάξια διεκδικεῖ μὲ τὸ ὅλο ἔργο του τὴ θέση τοῦ πρωτεργάτη: Κατὰ τὸν συγγρ. ὁ Μοισιόδαξ εἶναι ὁ λόγιος πού «πρῶτος ... οὐσιαστικὰ μετέβαλε τὰ πολιτισμικὰ προβλήματα πού ἔθετε ἡ διαμάχη ἀρχαίων καί νεοτέρων σὲ ζήτημα δημόσιας συζήτησης στήν ἑλληνικὴ παιδεία» (σ. 169), εἶναι ὁ ἐπιστήμονας πού μὲ τὴ «σαφὴ ... τοποθέτησή του στὸ στρατόπεδο τοῦ Newton ὑπερακόντισε τὸν σύγχρονό του μέσο ὄρο τῆς ἑλληνικῆς ἐπιστημονικῆς σκέψης» (σ. 180), εἶναι ὁ παιδαγωγὸς πού «πρόβαλλε τὸ αἶτημα τῆς πλήρους ἀναθεώρησης καί ἀντικατάστασης τοῦ ἀναλυτικοῦ προγράμματος μὲ τὴν εἰσαγωγὴ οὐσιαστικὰ τοῦ προγράμματος σπουδῶν τοῦ Διαφωτισμοῦ» (σ. 199), εἶναι ὁ στοχαστὴς πού ἀπομακρύνθηκε «ἀπὸ τὰ δεδομένα τῆς παραδοσιακῆς κοινωνίας καί τὴ μοναρχικὴ τῆς ἔκφραση» καί προσανατολίστηκε «πρὸς τὴν ἀναζήτηση ἐνὸς συστήματος

ἐλεύθερων θεσμῶν» (σ. 218).

Οἱ ἀπόψεις αὐτῆς τοῦ συγγρ. τεκμηριώνονται κυρίως μὲ συνεχεῖς παραπομπές στὰ κείμενα τοῦ ἴδιου τοῦ Μοισιόδακα, ἐπιλεγμένα ἀποσπάσματα τῶν ὁποίων παρατίθενται καὶ ἀναλύονται σύμφωνα μὲ τοὺς κανόνες τῆς ἐγγενοῦς ἐρμηνείας (immanenten Interpretation), γεγονός πού ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα τόσο νὰ διασφαλίζεται ἡ ἀλληλουχία τῶν ἐπιχειρημάτων μεταξύ τους ὅσο καὶ νὰ αὐξάνεται ἡ πειστικότητά τους στὴ συνείδηση τοῦ ἀναγνώστη. Ὡστόσο δὲν λείπουν οὔτε οἱ συγκρίσεις τῆς συμβολῆς τοῦ Μοισιόδακα στὴν ἀνάπτυξη τῆς ἐλληνικῆς παιδείας μὲ τὴ συμβολὴ ἄλλων ἐκπροσώπων τοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ στὴν εὐρύτερή του σημασία (Νικολάου Μαυροκορδάτου, Εὐγενίου Βούλγαρη, Δημητρίου Καταρτζῆ κ.ἄ.) —τὸ ἔργο τῶν ὁποίων συχνὰ ἀποτελεῖ τὴν ἀφετηρία τῶν ἐρμηνειῶν καὶ ἐκτιμήσεων ἐπιμέρους διδασκαλιῶν τοῦ πρώτου—, οὔτε οἱ ἀναφορὲς στοὺς «ἐξωτερικοὺς παράγοντες τοῦ πολιτισμικοῦ περιγύρου, τῆς κοινωνικῆς δομῆς καὶ τῆς συμβολικῆς ἔκφρασης πού καθορίζουν τὸν κόσμον τοῦ ἀντικειμένου» (σ. 24) τῆς συγκεκριμένης βιογραφίας. Ἔτσι ἄλλωστε κατορθώνει ὁ συγγραφέας τῆς νὰ φτάσει στὸν ἀρχικὸ στόχο του, ὅπως αὐτὸς ὀρίζεται ἤδη στὴν «Εἰσαγωγή» του, «νὰ μεταβάλλει», δηλαδή, «τὴν ἀφήγηση μιᾶς ἀτομικῆς ἱστορίας σὲ πρίσμα γιὰ τὴν κατανόηση τῆς δυναμικῆς καταστάσεων καὶ φαινομένων μὲ γενικότερη σημασία» (σ. 18).

Ὅσο ἀναγκαῖα καὶ ἂν φαίνεται ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς θεωρίας μία τέτοια σκόπευση, εἶναι, νομίζω, προπάντων ἐπιβεβλημένη ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ ἀντικείμενο, μὲ ἄλλα λόγια ἀπὸ τὴν «διεισδυτικὴ», γιὰ νὰ ξαναθυμηθοῦμε τὸν Hegel, προσωπικότητα καὶ ἀπὸ τὸ πλούσιο ἔργο τοῦ Μοισιόδακα, ἀξιοπρόσεκτα δεῖγματα τοῦ ὁποίου ἀναδημοσιεύονται στὸ «Ἐπίμετρο» τῆς βιογραφίας του (σ. 279-368). Ὁ «πνέων ζῆλον ὑπὲρ τοῦ ἀληθινοῦ φωτισμοῦ τῶν Ἑλλήνων» (Ἄπολογία, ἔκδ. 1780, σ. 170, ἔκδ. 1976, σ. 156) λόγιος ἀπὸ τὴν Τσερναβόδα τῆς βορειοανατολικῆς Βουλγαρίας δὲν περιορίστηκε μόνο στὸ νὰ ὑποδείξει στὸ δοῦλο Γένος τὴν «ὑγιῆ φιλοσοφία» ὡς τὸν «ἀπλανῆ ὁδηγὸ» πρὸς τὴν εὐδαιμονία (ἔ.π., σ. 98 ἢ 95-96): στὸ μέτρο τῶν δυνατοτήτων του προσπάθησε καὶ νὰ μετακινῶσει τὸν ὁδηγὸ αὐτὸν καὶ νὰ διδάξει τὴ χρῆση του στοὺς Ἑλληνόπαιδες τῆς ἐποχῆς του. Οἱ προσπάθειές του προσέκρουσαν στὶς ἔντονες ἀντιδράσεις τοῦ «ἰδεολογικοῦ κατεστημένου» τῆς παράδοσης, πού, ἀντὶ νὰ τὶς ἀνακόψουν, φαίνεται πὼς τὶς ἀναπτέρωσαν· ἔτσι ὁ Μοισιόδαξ ἀναδείχθηκε, χωρὶς νὰ τὸ ὑποψιαστεῖ, σὲ ἓνα διάφανο πρίσμα, ἢ μελέτη καὶ ἡ γνώση τοῦ ὁποίου ἀναμφίβολα μᾶς ἐπιτρέπει νὰ κατανοήσουμε τὴ «δυναμικὴ καταστάσεων καὶ φαινομένων μὲ γενικότερη σημασία».

Πόσο πλήρης μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ κατανόηση τῆς δυναμικῆς «καταστάσεων καὶ φαινομένων» τοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ μέσα ἀπὸ τὴν ἀφήγηση τῆς «ἀτομικῆς ἱστορίας» ἐνὸς ἀπὸ τοὺς σημαντικότερους ἐκπροσώπους του, μᾶς φανερῶνει ἀναμφίβολα τὸ βιβλίον τοῦ κ. Κιτρομηλίδη.

Ὁ λ γ α Κατσιαρδῆ - Hering, Αησημονημένοι ὀρίζοντες Ἑλλήνων ἐμπόρων: Τὸ πανηγύρι στὴ Senigallia (18ος-ἀρχὲς 19ου αἰώνα), Ἰθάκη 1989, σελ. 237. (Βιβλιοπωλεῖο Διονυσίου Νότη Καραβία, Βιβλιοθήκη Ἱστορικῶν Μελετῶν, ἀρ. 235).

Καὶ μὲ τὸ νέο αὐτὸ βιβλίο τῆς ἡ κ. Κατσιαρδῆ-Hering ἐπιμένει στὴν ἀναζήτηση καὶ ἀποκάλυψη τῶν «λησημονημένων ὀρίζοντων» τοῦ ἑλληνισμοῦ κατὰ τὸν 18ο αἰώνα ὡς καὶ τὴν Ἐπανάσταση. Πρόκειται, πράγματι, γιὰ ἓνα πεδίο θελκτικὸ καὶ ἰδιαίτερα ἀπαιτητικὸ, ποῦ μπορεῖ νὰ δώσει πολλά, ὅταν βέβαια εἶναι κανεὶς σὲ θέση νὰ τὰ ζητήσῃ. Εὐστοχα ἢ συγγρ. μιλά γιὰ «λησημονημένους ὀρίζοντες», ἀπὸ τὸν τίτλο κιόλας τῆς μελέτης. Ἄς μοῦ ἐπιτραπεῖ τοὺς ὀρίζοντες αὐτοὺς νὰ τοὺς ἀπλώσω στὸν ἑλληνισμό τῆς ἐποχῆς κι ὄχι μόνον στοὺς Ἑλληνες ἐμπόρους, ὅσο κι ἂν οἱ τελευταῖοι αὐτοὶ ἀποτελοῦσαν τὴν «αἰχμὴ τοῦ δόρατος».

Ἡ ἐνεργὸς παρουσία καὶ ἡ δράση τῶν Ἑλλήνων ἐμπόρων στὸ πανηγύρι τῆς Senigallia εἶχε, ὅπως τονίζει ἡ συγγρ., ἐπισημανθεῖ καὶ ἀπὸ ξένους, Ἰταλοὺς κυρίως, καὶ ἀπὸ Ἑλληνες μελετητές. Ἐλεγε ὁμοίως μιὰ συστηματικὴ προσπάθεια νὰ μετρηθεῖ καὶ νὰ ἀποτιμηθεῖ ἡ παρουσία αὐτῆ, κενὸ ποῦ προσπαθεῖ νὰ καλύψει ἡ παρούσα μελέτη. Νὰ μετρηθεῖ δηλαδὴ ἡ ἑλληνικὴ ἐμπορικὴ δραστηριότητα στοὺς ἐπιμέρους τομεῖς τῆς καὶ συνολικά, καὶ νὰ ἀποτιμηθεῖ ἡ ἑλληνικὴ ἐμπορικὴ παρουσία τόσο στὴν ποσοτικὴ καὶ ποιοτικὴ τῆς διάσταση, ὅσο καὶ στὴ σημασία τῆς γιὰ τοὺς Ἑλληνες ἐμπόρους ἀλλὰ καὶ τὴν ἐξέλιξη τοῦ θεσμοῦ. Ἰδιαίτερα θετικὸ κρίνεται τὸ γεγονός ὅτι τὰ χρονικὰ ὄρια τῆς μελέτης συμπίπτουν —σκόπιμα, ἀσφαλῶς— τόσο μὲ τὴν ἀκμὴ τοῦ πανηγυριοῦ τῆς S. ὅσο καὶ μὲ τὴν ἑλληνικὴ ἐμπορικὴ ἀνάπτυξη. Κι αὐτὸ γιατί, πέρα ἀπὸ τὴ γενικότερη σημασία του, οἱ μελετώμενες ὀψεις καθίστανται ἐντονότερες, καὶ συνεπῶς εὐχερέστερα ἀναγνωρίσιμες καὶ μετατρέψιμες σὲ εὐάγωγα μεγέθη, ὅσο, βέβαια, καὶ ὅπου τὸ ἐπιτρέπουν οἱ διαθέσιμες πηγές. Αὐτὸς ἀκριβῶς ὁ διφυῆς χαρακτήρας τῆς περιόδου εἶναι ποῦ ὀδηγεῖ τὴ συγγρ. νὰ ἐντάσσει τίς ἐμπορικὲς δραστηριότητες τῶν Ἑλλήνων, ὅπως ἡ ἴδια δηλώνει (σ. 15), ἀφενὸς στὸν γενικὸ προβληματισμὸ γιὰ τὸ ρόλο τῶν ἐμπορικῶν πανηγυριῶν (ἀλλὰ καὶ στὸν εἰδικότερο, καθὼς ἡ S. ἐξαρτιόταν ἄμεσα ἢ ἔμμεσα ἀπὸ τὸ παπικὸ κράτος), καὶ ἀφετέρου στὰ πλαίσια τῆς ἀνάπτυξης τοῦ ἑλληνικοῦ ἐμπορίου κατὰ τὸν 18ο αἰ.

Ἡ μελέτη ἀρθρώνεται σὲ δύο Μέρη, πρὶν ἀπὸ τὰ ὁποῖα προτάσσεται κατατοπιστικὸτατος Πρόλογος (σ. 13-18), ὅπου τίθενται οἱ ὑποθέσεις τῆς ἔρευνας καὶ ἀποτυπώνονται οἱ δυσκολίες καὶ περιπλοκές. Στὸ Μέρος Α' (Τὸ πρόβλημα, σ. 19-64) ἡ συγγρ. ἐπιχειρεῖ νὰ πετύχει τὸν πρῶτο βασικὸ στόχο τῆς, νὰ ἐντάξῃ δηλαδὴ «τίς ἐμπορικὲς δραστηριότητες τῶν Ἑλλήνων στὸ συγκεκριμένο πανηγύρι μέσα στὸν γενικότερο προβληματισμὸ γιὰ τὸν ρόλο τῶν ἐμπορικῶν πανηγυριῶν στὴ λειτουργία τοῦ ἐμπορίου». Ὁ στόχος αὐτός, ἓνας ἀπὸ τοὺς βασικοὺς τῆς μελέτης, φαίνεται νὰ ἀφορᾷ μόνον τὸ πρῶτο κεφάλαιο (Οἱ ἐμποροπανηγυρεῖς στὴν ἱστορικὴ τους ἐξέλιξη, σ. 21-27). Μὲ βάση τὴ βιβλιογραφία, ἡ συγγρ. ἐπιλέγει καὶ διατυπώνει «σύντομες παρατηρήσεις», προσπαθώντας «νὰ

χαράξει το απαραίτητο θεωρητικό, γνωστικό πλαίσιο, που θα μάς διευκολύνει να εντάξουμε την περίπτωση της Senigallia» (σ. 22). Θα μπορούσε κανείς να πει ότι το πρώτο αυτό κεφάλαιο φαίνεται περιττό ή ότι ίσως ο τίτλος του το ξεπερνά ή, ακόμη, ότι θα μπορούσε να αποτελέσει μια ένότητα του επόμενου κεφ. "Όπως κι αν έχει, όμως, οι παρατηρήσεις που διατυπώνονται εδώ αναδεικνύουν με σαφήνεια το βασικό θέμα, ότι δηλαδή οι έμποροπανηγύρεις αποτελούσαν τα χρονικά σημεία αίχμης της έμπορικης δραστηριότητας μιᾶς ευρύτερης περιοχής. Μέσα στα όρια της ευρύτερης περιοχής συνήθως, όταν βέβαια το επέτρεπαν οι γενικότερες συνθήκες, δημιουργούνταν μιᾶ ἀλυσίδα πανηγυριῶν, με τρόπο ὥστε ἡ περιοδικότητα τοῦ καθενὸς νὰ ἀθροίζεται σὲ ἓνα λίγο-πολύ κανονικὸ ἔμπορικὸ ἔτος. Ἔτσι θὰ μπορούσε νὰ δεῖ κανεὶς καὶ τὶς πολλὲς ἀγροτοπανηγύρεις καὶ ἔμποροπανηγύρεις στὴν περιοχὴ τῶν Marche, τὶς ὁποῖες ἐπισημαίνει ἡ συγγρ. στὴ μελέτη της (σ. 31). Ἄλλοτε, πάλι, με τὴν ἐπέκταση τῆς διάρκειας τῶν πανηγυριῶν γιὰ λόγους πρακτικῶν, με τὴ διοργάνωσή τους περισσότερες ἀπὸ μιὰ φορὲς τὸ χρόνο ἢ με τὴν ἄμεση σύνδεσή τους πρὸς τὰ πανηγύρια κοντινῶν κέντρων, στὴν οὐσία ἔχουμε διαρκεῖς ἀγορές, με ἑνσωματωμένες ὀργανικὰ τὶς κανονικὲς σειρὲς τῶν σημείων αἰχμῆς. Ἰδιαίτερη ἐπίσης σημασία ἔχει ἡ ἐπισημάνση (σ. 24) ὅτι τὰ πανηγύρια στὸν 18ον αἰ., ὅσα δηλαδὴ ἐπιβίωναν ἢ καὶ ἄκμαζαν ὅπως τῆς S., δὲν εἶχαν πᾶρει ἀκόμη τὴ μορφή τῶν ἐκθέσεων δειγμάτων ἔμπορευμάτων. Ἄς ἐπισημανθεῖ, τέλος, τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ πανηγύρι τῆς S., ποῦ ἐντάσσεται τυπολογικὰ στὶς foires regionales, «θὰ ξεπεράσει τὰ ὅρια τῆς «τοπικῆς περιφέρειας» ... καὶ θὰ ἐξυπηρετήσῃ τὸ μεσογειακὸ ἔμπόριο ευρύτερα» (σ. 27). Συμπληρωματικὰ ἢ ἐρμηνεία τοῦ φαινομένου θὰ μπορούσε ἴσως νὰ ἀναζητηθεῖ καὶ στὴν ἰδιαιτερότητα τοῦ Levante, με τὶς ἰδιόμορφες πολιτικο-κοινωνικο-οικονομικὲς συνθήκες, ποῦ δὲν ἀκολουθοῦσε τὰ γενικὰ εὐρωπαϊκὰ πλαίσια.

Ἐπισημάνεται ἀπαραίτητο καὶ πολὺ κατατοπιστικὸ εἶναι τὸ δεύτερο κεφάλαιο τοῦ Μέρους Α' (Senigallia: ἡ ἔμποροπανηγύρη καὶ ὁ χῶρος της, σ. 28-64). Στὸ κεφ. αὐτό, σὲ τέσσερις ἐνότητες, προσφέρεται τὸ χρῆσιμο ὑπόβαθρο, γιὰ νὰ ἀντιληφθεῖ ὁ ἀναγνώστης τὴν «ἐνεργὸ παρουσία» τῶν Ἑλλήνων ἐμπόρων στὸ πανηγύρι τῆς S. Συγκεκριμένα, στὶς πρῶτες τρεῖς ἐνότητες (1. Ὁ ὀρίζοντας, [σ. 28-32], 2. Ἡ πόλη - Τὸ λιμάνι [σ. 32-37], 3. Ἡ Senigallia - οἱ Marche καὶ τὸ κράτος [σ. 37-45]) τίθενται ἢ ἐρευνῶνται βασικὰ προβλήματα, ὅπως: α) Ἡ ἀπαραίτητη διάκριση τῆς S. ἀπὸ τὴν Ἀγκώνα ὡς πρὸς τὶς ἱστορικὲς τῆς τύχες, παρόλο ποῦ ἔχουν πολλὰ κοινὰ χαρακτηριστικὰ, τὰ ὁποῖα ὀδηγοῦσαν συχνὰ στὸν ἄκριτο συνδυασμὸ τῶν δύο αὐτῶν πόλεων-λιμανιῶν. β) Ὁ ἄμεσος γεωγραφικὸς ὀρίζοντας τῆς S., ὁ ὁποῖος ταυτίζεται, καὶ σωστά, με τὴν περιοχὴ τῶν Marche, στὴν ὁποία ἀνήκουν καὶ ἡ Ἀγκώνα καὶ ἡ S., καθὼς καὶ ἄλλες πόλεις. Οἱ παρατηρήσεις ποῦ διατυπώνονται στὸ κεφ. αὐτὸ μάς παρέχουν σημαντικὰ ἐρμηνευτικὰ κλειδιά γιὰ τὸ ὅλο ζήτημα: ἡ ἀνεπαρκὲς σύνδεση τῶν δυτικῶν, πρὸς τὸ Τυρρηνικὸ, καὶ τῶν ἀνατολικῶν, πρὸς τὴν Ἀδριατικὴ, περιοχῶν τοῦ παπικοῦ κράτους καὶ ὁ συνακόλουθος προσανατολισμὸς τους πρὸς τὶς ἐξαγωγές. — Ἡ μετατροπὴ τῶν Marche σὲ σιτοπαραγωγὸ περιοχὴ καὶ ὁ εὐεξήγητος ἔτσι

ἐξαγωγικός χαρακτήρας τοῦ σιτεμπορίου μέσω τῆς S. καὶ τῆς Ἀγκώνας. — Ἡ διασπορά στὶς Marche πολλῶν πανηγυριῶν. Τὸ ζήτημα αὐτὸ εἶναι καίριο καὶ μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ ὄχι μόνο στὴν «ἀπομόνωση τῶν δύο τμημάτων τοῦ παπικοῦ κράτους» (σ. 30-31), ἀλλὰ καὶ στὴν εὐρύτερη καὶ διαδομένη πρακτικὴ τῆς δημιουργίας ἀλυσίδων ἀπὸ ἐμποροπανηγύρεις, ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε. Σημαντικὴ εἶναι στὸ σημεῖο αὐτὸ ἡ διαπίστωση ὅτι «στὶς Marche λειτουργοῦσαν ἐμποροπανηγύρεις ἀκόμη καὶ τὸν 19ον αἰώνα, ὅταν στὴ Δ. Εὐρώπῃ βρισκόνταν σὲ παρακμῆ». — Τὸ ἐνδιαφέρον τῶν «Λεβαντίνων» γιὰ τὰ ἐμπορικὰ πανηγύρια τῆς περιοχῆς (καὶ τῆς S., φυσικά). Τὸ ἐνδιαφέρον αὐτὸ ἦταν τόσο ἔντονο, πού, ἂν συνδυασθεῖ καὶ μὲ τὴν ἐξέλιξη τῶν πανηγυριῶν καὶ τὴ διάρκειά τους στὸ χρόνο, μᾶς κάνει νὰ σκεφτοῦμε μήπως, τελικά, τὰ πανηγύρια τῆς περιοχῆς ἔγιναν ἀκριβῶς γιὰ τοὺς «Λεβαντίνους». γ) Ἡ ἱστορικὴ διαδρομὴ τῆς πόλης καὶ τοῦ λιμανιοῦ τῆς S., μὲ ἔμφαση στὰ στοιχεῖα τῆς οἰκονομικῆς ἱστορίας καὶ τῆς ἱστορικῆς γεωγραφίας. Διαπιστώνεται ἐδῶ π.χ. ἡ ὁμοιότητα τῶν γενικῶν οἰκονομικῶν-δημογραφικῶν χαρακτηριστικῶν τῆς S. μὲ κείνα τῆς ὑπόλοιπης Ἰταλίας· θὰ προσθέταμε, ἴσως, καὶ μὲ τῆς ὑπόλοιπης Δ. Εὐρώπης. δ) Ἡ διοικητικὴ ἱστορία τῆς S., μὲ ἄξονες τὴν ἴδια τὴν πόλη, τὶς Marche καὶ τὸ κράτος, μᾶς βοηθᾷ, πράγματι, ὅπως σημειώνεται (σ. 37), «νὰ κατανοήσουμε τὶς αὐξομειούμενες τάσεις τῆς ἐμπορικῆς εὐμάρειας καὶ κρίσης». Ἡ ἀνάλυση τοῦ θέματος πού ἐπιχειρεῖται ἐδῶ ὀδηγεῖ καὶ τὴ συγγρ. σὲ συμπεράσματα, πού ἔχουν ἤδη διατυπωθεῖ καὶ ἀπὸ ἄλλους (ἡ συγγρ. τὰ γνωρίζει καὶ ρητὰ παραπέμπει σ' αὐτά), σχετικὰ μὲ τὴ γενικὴ οἰκονομικὴ πορεία τῆς περιοχῆς καὶ τὶς ἀναλογίες της μὲ τῆς ὑπόλοιπης Ἰταλίας (καὶ τῆς Εὐρώπης) ἢ μὲ τὴ φύση τοῦ πανηγυριοῦ ἢ, ἀκόμη, μὲ τὴν υἱοθέτηση καὶ ἀπὸ τοὺς πάτες τῆς μερκαντιλιστικῆς λογικῆς καὶ πρακτικῆς.

Ἡ τέταρτη ἐνότητα τοῦ κεφ. αὐτοῦ (4. Ἡ ἐμποροπανήγυρη τῆς S., σ. 45-64) προσφέρει τὸ ἀναγκαῖο πλαίσιο γιὰ τὴν ἔνταξη τῆς δραστηριότητος τῶν ἐλλήνων ἐμπόρων. Ἄς μοῦ ἐπιτραπεῖ νὰ σταθῶ κάπως περισσότερο σὲ ὀρισμένα σημεῖα: α) Ἰδιαιτέρο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ ἐξέλιξη τῆς χρονικῆς διάρκειας τοῦ παν., τὸ ὁποῖο ἄρχισε ὡς ἡμερήσιο γιὰ νὰ φτάσει καὶ τὶς 40 ἡμέρες, καταλήγοντας στὶς 20. Νομίζω ὅτι οἱ ἐναλλαγές αὐτὲς συνάπτονται ἄμεσα τόσο μὲ τὴ δυναμικότητα τοῦ παν. καὶ τὴν ἐλκτικὴ του ἰσχύ, ὅσο καὶ μὲ τὴν ἐξέλιξη τῶν χρηματοπιστωτικῶν μέσων καὶ τῆς πρακτικῆς τῆς ἀμοιβαίας διαγραφῆς τῶν χρεωπιστώσεων. β) Ἡ ἀκμὴ τοῦ παν. σὲ ἐποχές πού ἄλλα ἐξασθενοῦσαν ἀποδίδεται (σ. 47) κυρίως στὶς δομικὲς ἀδυναμίες τῆς οἰκονομίας τοῦ παπικοῦ κράτους. Ἀσφαλῶς ὁ λόγος αὐτὸς εἶναι ἰσχυρός· ἴσως ὅμως θὰ ἔπρεπε νὰ τονισθεῖ ἐντονότερα ἡ ἰδιαιτερότητα τῆς λεβαντίνικης ἀγορᾶς, τῆς ὁποίας, ὅπως σημειώνεται (σ. 48), ἐξυπηρετοῦσε τὶς ἀνάγκες. γ) Ἡ πρακτικὴ τῶν συναλλαγῶν «a boiido ἢ κατ' ἀνταλλαγῆ» (σ. 51) θὰ μπορούσε νὰ ἀποδοθεῖ καὶ στὴν προσπάθεια τῆς δασμοαποφυγῆς. δ) Σημαντικότερη εἶναι ἡ διαπίστωση (σ. 52) ὅτι «ὡς τὸν ὕστερο 18ο αἰ. τὸ πανηγύρι ἦταν κυρίως κέντρο τῆς ἀγοραπωλησίας προϊόντων καὶ ὄχι σταθμὸς χρηματικῶν ἀνταλλαγῶν». Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πρακτικὴ καὶ τὶς ἀνάγκες τῶν λεβαντίνων ἐμπόρων, θὰ ἦταν ἴσως χρήσιμο νὰ ἐρευνηθεῖ ἡ

ἀπουσία τῶν Ἰταλῶν τραπεζιτῶν, οἱ ὅποιοι, παρ' ὄλη τὴν κάμψη τους κατὰ τὴν ἐξεταζόμενη περίοδο, θὰ ἦταν λογικὸ νὰ ἐνδιαφερθοῦν γιὰ μιὰ τέτοια ἀγορά. ε) Ἐνδιαφέρουσες ιδιαίτερα εἶναι οἱ διαπιστώσεις καὶ οἱ ἐρμηνευτικὲς προσεγγίσεις σχετικὰ μὲ τὴ δημογραφικὴ κατάσταση τῆς S. (σ. 53-54), τὴν ἰδιαιτερότητα στὴν ἐξέλιξή της καὶ τὶς πιέσεις ποὺ προκαλοῦνταν. στ) Ἡ ἐπίδραση τῆς Ἀγκῶνας θεωρεῖται «ἕνας ἀπὸ τοὺς βασικοὺς παράγοντες θετικῆς ἐξέλιξης τῆς S.» (σ. 55). Θὰ εἶχε, νομίζω, τὴν ἀξία της καὶ ἡ συλλογιστικὴ πορεία ποὺ ὀδηγεῖ σὲ ἕνα τέτοιο συμπέρασμα. ζ) Ὑπενθυμίζεται (σ. 56) ὅτι οἱ Ἕλληνες ἔμποροι, μὲ τὰ μικρά, γενικά, σκάφη τους, «δὲν δυσκολεύονταν νὰ ἀράξουν στὸ ὄχι καὶ τόσο προνομιούχο λιμάνι τῆς S.» σκέφτομαι ὅτι αὐτὸς μπορεῖ νὰ ἦταν σημαντικὸς λόγος γιὰ τὴ συρροή τῶν Ἑλλήνων ἐμπόρων ἐκεῖ. η) Ἐμφαση ἐπίσης δίνεται στὴ σύνδεση Senigallia-Τεργέστης. Τὰ συμπεράσματα καὶ οἱ διαπιστώσεις στὸ σημεῖο αὐτὸ εἶναι ιδιαίτερα χρήσιμα καὶ ἀποκαλυπτικά, δεδομένης τῆς γνωστῆς ἐξοικείωσης τῆς συγγρ. στὰ σχετικὰ μὲ τὴν Τεργέστη.

Τὸ Μέρος Β' τοῦ βιβλίου (Οἱ Ἕλληνες στὴν ἐμποροπανήγυρη τῆς Senigallia, σ. 65-147) εἶναι ἀφιερωμένο στὴν παρουσία καὶ τὴ δραστηριότητα τῶν Ἑλλήνων ἐμπόρων στὴν πόλη-λιμάνι τῆς S., καὶ ιδιαίτερα στὸ πανηγύρι της.

Στὸ πρῶτο κεφ. (Οἱ ἔμποροι - τὰ πλοῖα - τὰ ἐμπορεύματα, σ. 67-113), καὶ σὲ πέντε ἐπιμέρους ἐνότητες, παρουσιάζονται καὶ ἀναλύονται θέματα σχετικὰ μὲ τὴν ἀριθμητικὴ δύναμη τῶν Ἑλλήνων στὸ πανηγύρι τῆς S., τὴν κίνηση τῶν πλοίων καὶ τὶς εἰσαγωγές-ἐξαγωγές, καθὼς καὶ πρακτικότερα ζητήματα ποὺ ἀφοροῦσαν ἄμεσα καὶ στὴν ἑλληνικὴ παρουσία, ὅπως π.χ. τὰ ἐνοίκια τῶν καταστημάτων. Στὸ κεφ. αὐτὸ καταβάλλεται προσπάθεια νὰ δοθεῖ ἀπάντηση σὲ καίρια ἐρωτήματα, τοῦ τύπου «ποῖα καὶ ποιῶν διαστάσεων ἦταν ἡ ἑλληνικὴ παρουσία, τότε καὶ μὲ ποιὲς διακυμάνσεις καλλιεργήθηκε, ποιοὶ οἱ ἐνδιαφερόμενοι καὶ ἀπὸ ποιὲς περιοχὲς προσελκύονταν, στὰ πλαίσια τοιοῦ ρυθμοῦ ἐμπορίου ἐντασσόταν τὸ ἐνδιαφέρον τους» (σ. 67). Ἡ ἀνάλυση βασίζεται κυρίως σὲ πρωτογενῆ ἀρχεῖα ἐρευνα, συνδυαζόμενη μὲ ἐπαρκῆ βιβλιογραφικὴ πλαισίωση. Ἡ κατεξοχὴν ἀρχεῖα βάση εἶναι ποὺ προκαλεῖ καὶ πολλές, συχνὰ ἀξεπέραστες, δυσκολίες, ἀλόγως κυρίως τῆς ἔλλειψης πηγῶν ἢ τῆς ἀποσπασματικῆς διάσωσης τους», ὅπως σωστὰ σημειώνεται (σ. 67). Καὶ εἶναι βέβαιο ὅτι ἡ ἐρευνα τῆς συγγρ. ἐπεκτάθηκε, μὲ γνώση καὶ ὀξυδέρκεια, σ' ὄλο τὸ διαθέσιμο ὕλικὸ ἀπὸ τὰ ἀρχεῖα τῆς Ἰδία τῆς S., τῆς Τεργέστης, τῆς Βενετίας, τῆς Ρώμης, ἀλλὰ καὶ τῆς Βιέννης. Τὸ πρόβλημα τῶν πηγῶν καθίσταται ἐντονότερο ἀπὸ τὴν ἀναφορὰ σ' αὐτὲς ποικίλων μέτρων καὶ σταθμῶν γιὰ τὰ διάφορα εἰσαγόμενα καὶ ἐξαγόμενα ἐμπορεύματα: τὰ ἀναφερόμενα μέτρα καὶ σταθμὰ εἶναι δύσκολο ἕως ἀδύνατο νὰ ἀναχθοῦν σὲ ἐνιαῖες μονάδες, πράγμα ποὺ δυσχεραίνει, ἢ καὶ ἀποκλείει, τὶς ἀπαραίτητες συγκρίσεις. Παρ' ὄλα αὐτά, μὲ βάση κυρίως τοὺς καταλόγους τῶν ἐμπόρων, τὶς πληροφορίες γιὰ τὰ πλοῖα, τὰ ἐνοικιαστήρια συμβόλαια, τὶς ἀναφορὲς σὲ ὑγειονομικὲς ὑποθέσεις καὶ τὶς ἐκθέσεις γιὰ τὰ διακινούμενα προϊόντα, ὅπου βέβαια ὄλα αὐτὰ μποροῦν νὰ ταυτισθοῦν μὲ Ἕλληνες ἔμπορους, ἢ συγγρ. προχωρεῖ στὴ σύνθεση πινάκων καὶ τὴ διατύπωση καίριων ὑποθέσεων ἢ

τῆ συναγωγῇ σημαντικῶν συμπερασμάτων. Ὁ τελικὸς στόχος, ὡστόσο, μόνον ἐνμέρει ἐπιτυγχάνεται. Ὅπως δηλώνεται ρητὰ (σ. 71), «ἡ παρουσία τῶν Ἑλλήνων ἐμπόρων στὸ πανηγύρι μπορεῖ ἔμμεσα μόνον ... νὰ ὑπολογισθεῖ καὶ ποτὲ νὰ προσδιορισθεῖ μὲ ἀκρίβεια».

Περισσότερες καὶ ἐγκυρότερες, γιὰ λόγους ποὺ ἐξηγοῦνται ἐπαρκῶς (σ. 116), εἶναι οἱ ἀρχειακὲς πληροφορίες γιὰ τὸ ὑφασματεμπόριο ποὺ διεξαγόταν κατὰ τὸ πανηγύρι τῆς S. Τὸ εἰδικὸ αὐτὸ ἐμπόριο ἀποτελεῖ τὸ ἀντικείμενο τοῦ ἄλλου κεφ. τοῦ Μέρους Β' ("Ἐνα καίριο εἶδος: Τὰ ὑφάσματα, σ. 114-147). Ἐδῶ, σὲ τρεῖς ἐπιμέρους ἐνότητες, ἐρευνῶνται τὰ σχετικὰ μὲ τοὺς ἐμπόρους, τὸ εἶδος τῶν διακινούμενων ὑφασμάτων καὶ τοὺς τόπους προορισμοῦ τους, ἀφοῦ προηγουμένως τίθενται μὲ σαφήνεια τὰ ὄρια καὶ οἱ δυνατότητες τῆς ἔρευνας. Ἰδιαίτερα σημαντικοὶ κρίνονται οἱ πίνακες (14 συνολικά), στοὺς ὁποίους ἡ συγγρ. κατόρθωσε νὰ κωδικοποιήσῃ τὰ δεδομένα τῶν πηγῶν, ποὺ ἀποτελοῦν καὶ τῆ βάση τῆς ἐρμηνευτικῆς τῆς προσέγγισης. Τὰ συμπεράσματα τὰ ὁποῖα συνάγονται, παρὰ τίς ὅποιες ἐπιμέρους ἐπιφυλάξεις —αὐτὲς ποὺ ἡ ἴδια ἡ συγγρ. διατυπώνει ἢ καὶ ἄλλες ποὺ ἐνδεχομένως μποροῦν νὰ τεθοῦν—, εἶναι, νομίζω, ἰδιαίτερα σημαντικά. Ἡ σημασία τους ἔγκειται: α) στὸν προσανατολισμὸ τῆς μελλοντικῆς ἔρευνας γιὰ τὸν ἀκριβέστερο προσδιορισμὸ τῶν ποσοτικῶν παραμέτρων, ἐὰν καὶ ἐφόσον ἐντοπισθοῦν καὶ ἀξιοποιηθοῦν πληρέστερα ἀρχειακὰ δεδομένα, β) στὶς μάλλον λεπτομερεῖς καὶ καλὰ ἐπεξεργασμένες πληροφορίες γιὰ τοὺς τόπους προορισμοῦ τῶν ὑφασμάτων, ποὺ Ἕλληνες ἔμποροι προμηθεύονταν στὸ πανηγύρι τῆς S., καὶ γ) στὶς εἰδήσεις γιὰ τὰ εἶδη τὰ ὁποῖα Ἕλληνες ἔμποροι ἔφερναν στὴ S. καὶ σὲ ἄλλες ἰταλικὲς ἀγορές.

Σημαντικὸ τμῆμα τοῦ βιβλίου (σ. 151-237) καλύπτουν τὰ ἀπαραίτητα «συμπληρώματα» κάθε ἐπιστημονικοῦ ἔργου: Στὸ Παράρτημα Α (σ. 153-157) δίδονται χρήσιμες πληροφορίες γιὰ τὸ ὄνομα καὶ τὸ εἶδος τῶν ὑφασμάτων ποὺ ἔπαιρναν οἱ Ἕλληνες ἔμποροι στὴ S. Τὸ Παράρτημα Β (σ. 159-194) περιέχει 16 πίνακες (Α-ΙΣΤ), ἰδιαίτερα σημαντικοὺς καὶ ἀποκαλυπτικούς, συνταγμένους μὲ βάση πληροφορίες ἀπὸ τὸ Κρατικὸ Ἀρχεῖο τῆς Βενετίας (ἐκτὸς ἀπὸ τὸν πίν. Α ποὺ στηρίζεται σὲ πληροφορίες ἀπὸ τὸ Ἱστορικὸ Δημοτικὸ Ἀρχεῖο τῆς Senigallia). Στοὺς πίνακες αὐτοὺς, ὅπως καὶ στοὺς 23, συνολικά, «ἐντὸς κειμένου», στηρίζονται κατὰ μέγα μέρος ἡ ἀνάλυση καὶ τὰ συμπεράσματα τοῦ Μέρους Β' τῆς μελέτης. Ἀκολουθοῦν: Πηγές καὶ Βιβλιογραφία (σ. 196-207), ἡ ξενόγλωσση περίληψη (Riassunto, σ. 209-212), Εὐρετήριο ὀνομάτων καὶ ὄρων (σ. 213-229) καὶ πέντε συνολικά Χάρτες καὶ Εἰκόνες (σ. 231-237).

Ἄφῃσα τελευταῖο, παρόλο ποὺ προηγεῖται τῶν Παραρτημάτων, τὸ ὀλιγοσέλιδο (σ. 148-150) «Ἀντὶ Ἐπιλόγου». Ἐδῶ ἡ συγγρ. μᾶς δίνει καὶ μιὰ ἀκόμη ἀξιόλογη, ἂν καὶ ὄχι ποσοτικὴ, ἀποτίμηση τῆς ἐλληνικῆς παρουσίας στὸ πανηγύρι τῆς Senigallia. Τῆ στηρίζει σὲ σύγχρονες φιλολογικὲς μαρτυρίες, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ἡ κωμωδία τοῦ C. Goldoni, *La fiera di Senigallia*, ὅπου ἕνα ἀπὸ τὰ βασικὰ πρόσωπα εἶναι καὶ ὁ Κεφαλλονίτης ἔμπορος Cocomiro. Ἡ ἄλλοτινὴ ἔντονη παρουσία Ἑλλήνων στὴν πόλη τῆς Senigallia μαρτυρεῖται, τέλος, καὶ ἀπὸ τὰ ὀνόματα τῶν δρόμων μιᾶς συνοικίας τῆς σημερινῆς πόλης.

Κλείνοντας τὸ «'Αντὶ 'Επιλόγου» ἡ κ. Κατσιαρδῆ-Hering ἐκφράζει τὴν ἐλπίδα ὅτι τὰ συμπεράσματά της θὰ ἐνισχυθοῦν ὅταν ἔλθει στὸ φῶς καὶ νέο ὑλικό. Νομίζω ὅτι πρόκειται γιὰ μιὰ «νόμιμη» ἐλπίδα. "Ἄλλωστε, αὐτὴ εἶναι καὶ ἡ ἀνταπόδοση γιὰ τὸν ἐρευνητὴ, ὅταν μάλιστα πλησιάζει τὸ ὅποιο ὑλικό του, τὸ ἐλλιπὲς ἔστω καὶ ἀποσπασματικό, μὲ γνώση, προσοχὴ καὶ ἐντιμότητα.

Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων

Γ. Α. ΣΙΟΡΟΚΑΣ

A t h. E. K a r a t h a n a s s i s, L'Hellénisme en Transylvanie. L'activité culturelle, nationale et religieuse des compagnies commerciales helléniques de Sibiu et de Braşov aux XVIII-XIX siècles, Thessalonique 1988, σ. 231. (Institute for Balkan Studies).

Ἡ μελέτη τοῦ Αθανάσιου Καραθανάση εἶναι αφιερωμένη στη δράση των Ἑλλήνων παροίκων των τρανσυλβανικῶν πόλεων τοῦ Μπρασόβ καὶ τοῦ Σιμπίου κατὰ τὸν 18ο καὶ τὸν 19ο αἰῶνα. Ἐπειδὴ, ωστόσο, οἱ ἐμπορικὲς δραστηριότητες των Ἑλλήνων, ὁ ρόλος τους στὴν οικονομικὴ ζωὴ τῆς Τρανσυλβανίας καὶ γενικότερα στὴν ἀνάπτυξη των ἐμπορικῶν σχέσεων ἀνάμεσα στὴν Αυστροουγγαρία καὶ τὴν Οθωμανικὴ Αὐτοκρατορία, καθὼς καὶ ὁ τρόπος τῆς οργάνωσης καὶ τῆς λειτουργίας των «ἐμπορικῶν κομπανιών» που ἱδρύσαν στὶς δύο πόλεις ἔχουν ἀποτελέσει κατὰ τὸ παρελθόν τὸ ἀντικείμενο ἐιδικῶν μελετῶν ἄλλων ἐπιστημόνων¹, ὁ συγγρ. ἀσχολήθηκε κυρίως με τὴν πνευματικὴ καὶ «εθνικὴ» δράση των Ἑλλήνων παροίκων. Ἔτσι, στὴν ἐργασία του αὐτὴ ἀναφέρεται με λεπτομέρειες στὰ ἐλληνικὰ σχολεῖα που λειτούργησαν ἐκεῖ, στὴν κίνηση τοῦ ἐλληνικοῦ βιβλίου, καθὼς καὶ στὴν ἱδρύση καὶ λειτουργία των ἐλληνικῶν ὀρθόδοξων ναῶν. Ἐπιπλέον ἀναφέρεται στὴν δράση ὀρισμένων ἐπώνυμων Ἑλλήνων λογίων με σημαντικὴ συμβολὴ στὴν πνευματικὴ κίνηση τοῦ νεοελληνικοῦ διαφωτισμοῦ, οἱ ὁποῖοι γιὰ διάφορους λόγους ἐζήτησαν κατὰ διαστήματα στὸ Μπρασόβ καὶ τὸ Σιμπίου.

Γιὰ τὴ σύνταξη τῆς μελέτης τοῦ ο συγγρ. χρησιμοποίησε, πέρα ἀπὸ τὴν υπάρχουσα βιβλιογραφία, τὸ πλούσιο ἀρχεὶακὸ ὑλικό που ἐπισήμανε στὴ βιβλιοθήκη τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας, στὰ Κρατικὰ Ἀρχεὶα τοῦ Μπρασόβ καὶ τοῦ Σιμπίου, στὸ ἀρχεὶο τῆς Ἱεράς Μονῆς Ξηροποτάμου, καθὼς καὶ στὶς Ἐθνικὲς Βιβλιοθῆκες τῆς Ἑλλάδας καὶ τῆς Γαλλίας. Χάρη στὴν τεκμηρίωση αὐτὴ, ἡ

1. Cornelia Papacostea-Danielopolu, Organizarea și viața culturală a companiei «grecești» din Braşov (Sfârşitul sec. al XVIII-lea și prima jumătate a sec. al XIX-lea) (Ἡ οργάνωση καὶ ἡ πνευματικὴ ζωὴ τῆς «ἐλληνικῆς» κομπανίας τοῦ Μπρασόβ στα τέλη τοῦ 18ου καὶ στὸ πρῶτο μισό τοῦ 19ου αἰῶνα), στὸ *Studii istorice sud-est europene* 1 (1974) 159-212 [βλ. καὶ ἐλληνικὴ μετάφραση ἀπὸ τους Κ. Κ. Χατζόπουλο καὶ Απ. Πατελάκη στὴ *Βαλκανικὴ Βιβλιογραφία - Παράρτημα*, τόμ. 7, 1978, 223-319]. Olga Cicanici, *Companiile grecești din Transilvania și comerțul european în anii 1636-1746* (Οἱ ἐλληνικὲς κομπανίες τῆς Τρανσυλβανίας καὶ τὸ εὐρωπαϊκὸ ἐμπόριο στὴν περίοδο 1636-1746), Βουκουρέστι 1981.

εργασία αποκτά πρωτότυπο χαρακτήρα, μια και πολλές από τις πληροφορίες που παρέχονται βλέπουν για πρώτη φορά το φως της δημοσιότητας. Ακριβώς για το λόγο αυτό ο συγγρ. έκρινε σκόπιμο να παραθέσει στο παράρτημα της μελέτης του ορισμένα από τα πιο σημαντικά έγγραφα που επισήμανε και χρησιμοποίησε.

Από την προσεκτική μελέτη της εργασίας του συγγρ. προκύπτουν όμως και ορισμένες παρατηρήσεις:

1) Πιστεύω ότι είναι μάλλον υπερβολικός ο ισχυρισμός του ότι οι ελληνικές «εμπορικές κομπανίες» έπαιξαν έναν «πολύ σημαντικό ρόλο» στη διαμόρφωση της ελληνικής αστικής τάξης (σ. 24). Κι αυτό γιατί οι «κομπανίες» αυτές δεν ήταν ποτέ πολυάριθμες (ο αριθμός των μελών τους κυμαινόταν από 30 ως 100) και, επιπλέον, ο συντεχνιακός τρόπος της οργάνωσής τους δεν επέτρεπε τη διαμόρφωση μιας νέας νοοτροπίας και κυρίως μιας νέας ιδεολογίας. Πάντως δεν μπορεί να αμφισβητηθεί το γεγονός ότι οι Έλληνες έμποροι αποτελούσαν τμήμα της υπό διαμόρφωση ελληνικής αστικής τάξης.

2) Στις σ. 45-46 ο συγγρ. αναφέρεται στους εμπορικούς δρόμους της Βαλκανικής, χωρίς όμως να μνημονεύει τη συμβολή του Απ. Βακαλόπουλου στην επίλυση αυτού του ζητήματος². Στο ίδιο σημείο κάνει λόγο για τις εμποροπανηγύρεις που γίνονταν τότε σε διάφορες πόλεις των ευρωπαϊκών επαρχιών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Για το ζήτημα αυτό θα έπρεπε να συμβουλευτεί την ειδική μελέτη της Ρουμάνιας ερευνήτριας Georgeta Penelea, καθώς και το πρόσφατο έργο του Nikolae Todorov³.

3) Θεωρώ ότι είναι λανθασμένος ο ισχυρισμός του συγγρ. ότι οι αυστριακές αρχές δεν ενδιαφέρθηκαν για τα ελληνικά σχολεία του Σιμπίου και του Μπρασόβ (σ. 51). Κι αυτό γιατί γνωρίζουμε πολύ καλά ότι οι Αυστριακοί φρόντισαν ευθύς εξαρχής να θέσουν κάτω από τον έλεγχό τους όλα τα ελληνικά σχολεία που ιδρύθηκαν από τους Έλληνες παροίκους στις διάφορες πόλεις της αυτοκρατορίας των Αψβούργων (Βιέννη, Τεργέστη, Σεμλίνο, Βουδαπέστη κ.ά.)⁴. Εξάλλου, και ο ίδιος ο συγγρ. τονίζει στις σ. 109-127 την ενεργό ανάμειξη των αυστριακών αρχών στην ίδρυση και λειτουργία του ελληνικού σχολείου του Μπρασόβ.

4) Λανθασμένος είναι επίσης ο ισχυρισμός του συγγρ. ότι κύριος στόχος της παρεχόμενης από το ελληνικό σχολείο του Σιμπίου παιδείας ήταν η διατήρηση της εθνικής συνείδησης των Ελλήνων μαθητών. Στην περίοδο αυτή τα σχολεία

2. *Ιστορία της Μακεδονίας, 1354-1833*, Θεσσαλονίκη 1969, σ. 349-355 και *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τόμ. Δ', Θεσσαλονίκη 1973, σ. 175 κ.ε. (όπου και χάρτης με τους θαλάσσιους και χερσαίους εμπορικούς δρόμους).

3. Georgeta Penelea, *Les foires de la Valachie pendant la periode 1774-1848*, Bucarest 1973. Nikolae Todorov, *The Balkan City, 1400-1900*, Seattle, University of Washington Press, 1983 (Ελληνική μετάφραση: Αθήνα 1986, «Θεμέλιο»).

4. Σπ. Λουκάτου, Ο πολιτικός βίος των Ελλήνων της Βιέννης κατά την τουρκοκρατίαν και τα αυτοκρατορικά προς αυτούς προνόμια, *Δελτίο της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας* 15 (1961) 324-326. Όλγα Κατσιαρδή-Hering, *Η ελληνική παροικία της Τεργέστης (1751-1830)*, Αθήνα 1984, τόμ. Α', σ. 187-190. Ιω. Παπαδριανού, *Οι Έλληνες πάροικοι του Σεμλίνου (18ος-19ος αι.)*, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 128-133.

των ελληνικών παροικιών απέβλεπαν κυρίως στην ενίσχυση της θρησκευτικής συνείδησης των Ελληνοπαίδων, γιατί αυτή ακριβώς, μαζί βέβαια με τη γλώσσα, διαφοροποιούσε τους Έλληνες από τους κατοίκους της χώρας υποδοχής, ιδιαίτερα μάλιστα στην Αυστροουγγαρία, όπου η καθολική προπαγάνδα ήταν και έντονη και επικίνδυνη. Εξάλλου στην περίοδο στην οποία αναφέρεται ο συγгр. δηλαδή στα τέλη του 18ου και στις αρχές του 19ου αιώνα, η εθνική συνείδηση των Ελλήνων δεν ήταν ακόμη διαμορφωμένη στο βαθμό εκείνο που να τους ξεχωρίζει σαφώς από τους άλλους ορθόδοξους λαούς των Βαλκανίων.

5) Στη σ. 95 της εργασίας του ο συγгр., βασιζόμενος σε έγγραφο που δημοσίευσε ο Γ. Λάιος, μας πληροφορεί ότι την 1η Οκτωβρίου 1821 δημοσιεύτηκε στο Σιμπίου μια επαναστατική προκήρυξη του Γεωργάκη Ολύμπιου. Από τις πηγές, ωστόσο, προκύπτει ότι ο τελευταίος σκοτώθηκε στη μονή του Σέκου της Μολδαβίας στις αρχές Σεπτεμβρίου 1821⁵. Βέβαια υπάρχει το ενδεχόμενο η προκήρυξη να είχε σταλεί στο Σιμπίου πριν από το θάνατο του Γ. Ολύμπιου· όπως κι αν έχει όμως το πράγμα, ο συγгр. όφειλε να επισημάνει τη χρονική αυτή ανακολουθία⁶.

6) Στη σ. 170, σημ. 32, ο συγгр., αναφερόμενος στον Κωνσταντίνο Βαρδαλάχο, σημειώνει πως ο τελευταίος δίδαξε για πρώτη φορά στην Οδησό στα 1818. Η πληροφορία αυτή είναι λανθασμένη, γιατί, όπως είναι γνωστό, ο λαμπρός αυτός λόγιος και παιδαγωγός υπηρέτησε στην Ελληνοεμπορική Σχολή της Οδησού από τον Ιανουάριο ως τον Απρίλιο του 1820⁷.

7) Αναφερόμενος στους δασκάλους που υπηρέτησαν κατά καιρούς στα ελληνικά σχολεία του Σιμπίου και του Μπρασόβ, ο συγгр. επισημαίνει, και πολύ σωστά, ότι στη μεγάλη τους πλειονότητα ήταν άσημοι λόγιοι, χωρίς καμιά σχεδόν συμβολή στην πνευματική κίνηση του τέλους του 18ου και των αρχών του 19ου αιώνα. Επειδή όμως τα ελληνικά σχολεία των δύο τρανσυλβανικών πόλεων ήταν καλά οργανωμένα, διέθεταν τους απαραίτητους για τή λειτουργία τους οικονομικούς πόρους και είχαν και την αμέριστη συμπαράσταση των Ελλήνων εμπόρων, τίθεται το ερώτημα: γιατί δεν αποτέλεσαν πόλο έλξης επιφανών λογίων της εποχής εκείνης, όπως τα αντίστοιχα σχολεία της Τεργέστης, της Οδησού και του Σεμλίνου; Το ερώτημα γίνεται ακόμη οξύτερο, αν αναλογιστεί κανείς ότι οι δύο αυτές πόλεις βρίσκονταν πολύ κοντά στη Μολδοβλαχία, όπου λειτουργούσαν δύο από τα καλύτερα ανώτερα εκπαιδευτικά ιδρύματα του υπόδουλου Ελληνισμού, οι Ηγεμονικές Ακαδημίες του Βουκουρεστίου και του Ιασίου. Το πρόβλημα αυτό έπρεπε να απασχολήσει περισσότερο τον συγгр.

5. Νικολάου Γκαϊτατζή, Τα γεγονότα του 1821 στη Βόρεια Μολδαβία. Γεωργάκης Ολύμπιος και Ιωάννης Φαρμάκης, *Μακεδονικά* 13 (1973) 250-251 και 259.

6. Ενδιαφέρουσες απόψεις σχετικά με το πρόβλημα αυτό διατύπωσε ο Ν. Γκαϊτατζής, ο οποίος και πρώτος επισήμανε τη χρονική ανακολουθία ανάμεσα στο θάνατο του Γ. Ολύμπιου και τη δημοσίευση της προκήρυξής του στο Σιμπίου (βλ. *ό.π.*, σ. 256-257).

7. Ελ. Ε. Κούκου, Κωνσταντίνος Βαρδαλάχος (1755-1830), *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher* 19 (1966) 152 και 156.

8) Τέλος θα πρέπει να επισημάνω ότι υπάρχουν ορισμένες αβλεψίες —πιθανότατα τυπογραφικά λάθη— στους τίτλους των έργων της ρουμανικής βιβλιογραφίας που χρησιμοποίησε ο συγγραφέας.

Ανεξάρτητα πάντως από τις παραπάνω παρατηρήσεις, γεγονός παραμένει πως η μελέτη του συγγρ. σχετικά με την πνευματική και «εθνική» δράση των Ελλήνων παροίκων του Σιμπίου και του Μπρασόβ αποτελεί σημαντική συμβολή στην ιστορία της πνευματικής ζωής του υπόδουλου και ιδιαίτερα του παροικιακού Ελληνισμού. Και πρέπει να τονιστεί εδώ ότι τα στοιχεία που έφερε στο φως ο συγγρ. σχετικά με την οργάνωση και τη λειτουργία των ελληνικών σχολείων των δύο αυτών πόλεων συμβάλλουν αποφασιστικά στο σχηματισμό μιας πιο ολοκληρωμένης εικόνας για την κατάσταση της παιδείας στην κρίσιμη περίοδο που προηγήθηκε της εθνικής απελευθέρωσης.

Θεσσαλονίκη

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Κ. ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟΣ

Θ ε ό δ ω ρ ο ς Γ. Παπακωνσταντίνου, *Προεπαναστατική εκπαίδευση και Παιδεία, «Ερμής ο Λόγιος» 1811-1821, Εισαγωγή - Παιδαγωγικά άρθρα / Λήμματα - Θεματικά Εύρετήρια, Αθήνα 1989, σ. 216. (Έκδ. Τμήματος Φιλοσοφίας - Παιδαγωγικής - Ψυχολογίας - Τομέας Παιδαγωγικής, Διεύθυνση σειράς: 'Ι. Σ. Μαρκαντώνης, αριθμ. 6).*

Η σημαντική, από κάθε άποψη, προσφορά του περιοδικού *Ερμής ο Λόγιος* (1811-1821) στις εκπαιδευτικές διαδικασίες που σημάδεψαν την εθνική πορεία κατά την κρίσιμη δεκαετία πριν από την έναρξη του Αγώνα, έχει μελετηθεί άποσπασματικά και με εργασίες χρήσιμες, που δεν άποτιμοῦν, όμως, όριστικά τόν ρόλο του στην ιστορία τής νεοελληνικής παιδείας. Τό περιοδικό, από τήν ἄλλη, παραμένει και σήμερα ένα διαρκές ταμείο πληροφοριῶν για θέματα που απασχόλησαν τό Γένος στις παραμονές του 1821, μέσα μάλιστα από τις ἐξελιζεις τής επίδρασης τῶν εὐρωπαϊκῶν φῶτων στόν Νέο Ἑλληνισμό.

Στήν Εἰσαγωγή του βιβλίου (σ. 9-18), διαβάζουμε για τόν στόχο του βιβλίου, καθῶς και για τή μέθοδο σύνθεσης τῆς εργασίας, που ξεκίνησε με τήν βοήθεια φοιτητῶν που ἀποδελτίωσαν τό ὑλικό, τό ὁποῖο στή συνέχεια ἤλεγξαν τρεῖς ειδικοί ἐρευνητές (οἱ κ. 'Ι. Μπουγάτσος, Τρ. Σκλαβενίτης και Ἑμμ. Φραγκίσκος), οἱ ὁποῖοι διαπίστωσαν, ὁμως, «ὅτι θά ἔπρεπε ἐκ νέου κάποιος νά ἐναιιοποιήση τόν τρόπο καταγραφῆς, ἀνατρέχοντας ζανά στό περιοδικό και συντάσσοντας θεματικό πλέον εὐρετήριο με παραπομπή στις σελίδες του». Τό ἔργο αὐτό τό ἀνέλαβε ὁ συγγρ. του παρόντος βιβλίου που ἀποδελτίωσε τόν *Λόγιο Ἑρμῆ*, ἐπέλεξε τὰ παιδαγωγικά λήμματα και συνέθεσε τις σχετικές περιλήψεις —μιὰ εργασία δηλαδή που ἀποτέλεσε στό σύνολό της τό βιβλίο του αὐτό, ἀλλά και που προοίμιό του ὑπῆρξαν δύο δημοσιεύματα του συγγραφέα του: *Ερμής ο Λόγιος*. Τὰ παιδαγωγικά ἄρθρα. Πρῶτο μέρος (1811-1814), *ΕΕΦΣΠΑ* 28

(1979-1985) 71-105, και δεύτερο μέρος, (1815-1818) στο περ. *Παρουσία* 1 (1987).

Ὁ συγγρ. χώρισε τὸ ὕλικό, πού τὸ ἀποτελοῦν συνολικά 323 λήμματα, καί τὸ κατέταξε, ἀνάλογα μὲ τὸ περιεχόμενό του, σὲ 12 κατηγορίες: 1. Γενικά (λήμμα 1-42). 2. Ἐκπαιδευτικὲς προσωπικότητες (43-51). 3. Διδακτικὴ (52-70). 4. Ἐκπαίδευση καὶ γλῶσσα (71-85). 5. Παιδεία καὶ Ἐκκλησία (86-103). 6. Σχολεῖα - σχολικὲς ἐκδόσεις (104-201). 7. Διδακτικὰ βιβλία - παιδαγωγικὲς ἐκδόσεις (202-264). 8. Μουσικὴ Ἐκπαίδευση (265-268). 9. Εὐεργέτες, Χορηγίες (269-287). 10. Ξένη Ἐκπαίδευση - σπουδὲς Ἑλλήνων στὸ ἐξωτερικὸ (288-390). 11. Ἐκπαίδευση ἐκπαιδευτικῶν (311-315). 12. Ἱστορία τῆς παιδείας (316-323). Στῆ συνέχεια ὁ συγγρ. ἐπισημαίνει καὶ σχολιάζει στοιχεῖα αἰδιαιτέρου ἐνδιαφέροντος» κατὰ κατηγορία (σ. 11-18), ὅπως ἡ θεώρηση τῶν νέων ἐπιστημῶν καὶ τῆς φιλοσοφίας, ἡ ἐγκατάλειψη τῶν «καλῶν γραμματικῶν», ἡ σημασία τοῦ θεάτρου, τοῦ κηρύγματος, τῶν δικαστηρίων, οἱ γνῶμες τῶν ξένων γιὰ τὸ γλωσσικὸ μας πρόβλημα (περίπτωση W. M. Leake), τὰ νέα παιδαγωγικὰ συστήματα, ἡ μελέτη τῶν κλασικῶν συγγραφέων, ὁ ρόλος τοῦ *Λόγιου Ἐρμῆ* στὴν ἐκπαίδευση τῆς ἐποχῆς (1), οἱ προσωπικότητες πού περνοῦν μέσα ἀπὸ τίς σελίδες τοῦ ἴδιου περιοδικοῦ (*Ἀσώπιος*, *Βαρδαλάχος*, *Γεννάδιος*, *Δούκας*, *Κούμας*, *Ψαλίδας*, *Φωτιάδης* κ.ἄ.) καὶ ἡ ἰδεολογικὴ τους τοποθέτηση ἀπέναντι στὸν Νεοελληνικὸ Διαφωτισμὸ (2), ἡ ἀλληλοδιδακτικὴ μέθοδος, ἡ συγγραφὴ διδακτικῶν βιβλίων, ἡ γλωσσικὴ διδασκαλία, ἡ διδασκαλία τῆς ἀρχαίας (3), τὸ γλωσσικὸ πρόβλημα καὶ ἡ διαμάχη Κοραῖ-Κοδρικᾶ (4), οἱ πρωτοβουλίες τοῦ Πατριαρχείου καὶ ἱερωμένων γιὰ ἴδρυση σχολείων (5), ἡ ἐνημέρωση τῶν ἀναγνωστῶν τοῦ περιοδικοῦ σχετικὰ μὲ τὴν ἴδρυση σχολείων στὴν Ἑλλάδα καὶ στὶς ἑλληνικὲς Κοινότητες τῆς Διασπορᾶς, τὰ προγράμματα, οἱ ἐξετάσεις, οἱ πολιτισμικὲς σχέσεις ἐθνικῶν ομάδων στὴν Βαλκανικὴ καὶ στὴν Εὐρώπη (6), οἱ συζητήσεις γιὰ τὸ εἶδος τῶν διδακτικῶν καὶ ἄλλων βιβλίων (7), ἡ Μουσικὴ Ἐκπαίδευση (8), τὰ οἰκονομικὰ τῆς ἐκπαιδεύσεως, οἱ παρεχόμενες ὑποτροφίες ἀπὸ πλοῦσιους ἐμπορευομένους καὶ ἡγεμόνες ἢ ἄρχοντες τῶν παραδουνάβιων ἡγεμονιῶν (*Καρατζᾶς*, *Καλλιμάχης*) καὶ ἡ παρέμβαση τῶν Κοινοτήτων γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση οἰκονομικῶν ζητημάτων (9), οἱ πληροφορίες γιὰ τὰ ξένα ἐκπαιδευτικὰ συστήματα (γερμανικὸ, γαλλικὸ καὶ ἀγγλικὸ) πού μποροῦν νὰ βοηθήσουν, μὲ τὴν ἐφαρμογὴ τους, στὴν ἐπίλυση προβλημάτων τῆς ἑλληνικῆς παιδείας (10), οἱ σπουδὲς τῶν Ἑλλήνων στὸ ἐξωτερικὸ καὶ ἡ προσφορά τους στὴν παιδεία τοῦ Γένους μετὰ τὴν ἐπιστροφή τους (11) καὶ τέλος, ἡ ἱστορικὴ θέαση τῶν ἐκπαιδευτικῶν θεσμῶν (πρόοδος, ἀκμὴ καὶ παρακμὴ Ἐπιστημῶν, ἱστορία Ἐπιστημῶν, παλαιὰ Γεωγραφία κτλ.). Στῆ συνέχεια, ὁ συγγρ. περνᾷ στὴν παράθεση τῶν παιδαγωγικῶν ἄρθρων-λημμάτων, σύμφωνα μὲ τὴν κατηγοριοποίηση πού ἀνήγγειλε: δίδει τὸν συντάκτη κάθε λήμματος, τὸν τίτλο, τὸν ἀριθμὸ τοῦ τόμου καὶ τίς σελίδες, ὅπου δημοσιεύθηκαν (ἐννοοῦμε πάντα τὸν *Λόγιο Ἐρμῆ*) καὶ ἀμέσως κατόπιν τὴν περίληψη (σ. 21-173). Ἀκολουθοῦν οἱ κυριότερες συντομογραφίες (σ. 174), τὸ Εὐρετήριο τῶν λημμάτων-περιλήψεων (διδάσκαλοι καὶ παράγοντες τῆς ΝΕ παιδείας, διδακτικὰ βιβλία, μαθήματα, μέθοδοι,

σχολεΐα κατά τόπο κτλ., σ. 175-185), Γενικό Εύρετήριο τῶν κυριωτέρων Ἐκπαιδευτικῶν-Παιδαγωγικῶν θεμάτων (σ. 189-212), *Résumé* (σ. 213) καὶ Περιεχόμενα.

Δὲν ὑπάρχει, νομίζω, καμιὰ ἀντίρρηση ὅτι τέτοιες ἐργασίες εἶναι πολὺ χρήσιμες στὸν ἐρευνητὴ γιατί τὸν ἀπαλλάσσουν ἀπὸ τὸν κόπο νὰ ἀνατρέξει σὲ ὅλους τοὺς τόμους τοῦ περιοδικοῦ (μολονότι ἔχουμε ἀπὸ καιρὸ στὴ διάθεσή μας τὸ πολὺ καλὸ εὔρετήριο τοῦ κ. Ἑμμ. Φραγκίσκου). Κρινόμενη ἀπὸ τὴν ἄποψη αὕτη εἶναι, λοιπόν, ἡ παρούσα μελέτη ἓνα πολὺ χρήσιμο ὄργανο ἐργασίας, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἀδυναμία πὺ μπορεῖ νὰ σημειώσει ὁ ἀναγνώστης του. Θεωρῶ ἔτσι, βασικὴ ἀδυναμία τοῦ βιβλίου τὴν ἔλλειψη βιβλιογραφίας, ἐφόσον, βέβαια, ὑπάρχει, κάτω ἀπὸ κάθε λῆμμα, πὺ ἡ παράθεσή της, ἀφενὸς θὰ συμπλήρωνε τὴ μορφή τοῦ παρουσιαζόμενου θέματος καὶ ἀφετέρου θὰ διευκόλυνε τὸν μελετητὴ τῆς ἱστορίας τῆς παιδείας μας στὴ περαιτέρω ἀναζητήσις του. Ἄς γίνουμε σαφέστεροι καὶ ἄς ἀρχίσουμε πρῶτα-πρῶτα ἀπὸ τὴν εἰσαγωγή, ὅπου, πραγματικὰ μὲ ἔκπληξη, διαπιστώνουμε ὅτι δὲν ὑπάρχουν οἱ βιβλιογραφικὲς ἀναφορὲς σὲ τρεῖς, τουλάχιστον, βασικὲς μελέτες ἀναφερόμενες στὸν *Λόγιο Ἑρμῆ*· πρόκειται γιὰ τὴν μελέτη τῆς Αἰκατερίνης Κουμαριανοῦ, «Λόγιος Ἑρμῆς», Κοσμοπολιτισμὸς καὶ ἔθνικὸς χαρακτήρας, *Ἐποχὲς* 18 (1964) 24-28, τῆς ἴδιας «Λόγιος Ἑρμῆς», Ἀθησαύριστα κείμενα 1813-1815, *Ὁ Ἐραμιστὴς* 7 (1969) 33-112 καὶ τῆς Ariadna Camariano-Cioran, *Le rôle de la revue «Loghios Hermès» (Ἑρμῆς ὁ Λόγιος) de Vienne dans les relations culturelles internationales au XIXe siècle, Revue des Etudes Sud-Est Européennes* 13 (1975) 549-558.

Ἦστερα, γιὰ νὰ περάσουμε στὰ ἐπιμέρους θέματα, θὰ ἔπρεπε νὰ ὑπάρχει, προκειμένου γιὰ τὴν Γραικοδακικὴ Ἑταιρεία, ἡ βασικὴ βιβλιογραφικὴ παραπομπὴ στὴν ἐργασία τοῦ Νέστορος Καμαριανοῦ, *Sur l'activité de la «Société littéraire grécodacique» de Bucarest (1810-1812), Revue des Etudes Sud-Est Européennes* 6 (1968) 39-54· γιὰ τὸν *λόγιο* Μιχαὴλ Σχινᾶ ἡ μελέτη τῆς Ἀγγελικῆς Παναγιωτοπούλου-Γαβαθᾶ, «Ἐνα ὑπόμνημα τοῦ Μιχαὴλ Σχινᾶ γιὰ τὴν κατάστασι τῆς Πελοποννήσου στὰ 1830. Σχολιασμένη ἔκδοσις, στὸν 11ο τόμο τοῦ Ἑραμιστῆ, [=Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς, Ἀφιέρωμα στὸν Κ. Θ. Δημαρᾶ], Ἀθήνα 1980, σ. 333-362 (ὅπου καὶ ἡ προηγούμενη βιβλιογραφία)· γιὰ τὸν Δημήτριον Δάρβαρι ἡ παραπομπὴ στὴν, ἐπίσης, βασικὴ μελέτη τῶν Despina Loukidou-Mavridou - Ioannis Papadrianos, Dimitrios Darvaris: *Sa contribution à l'évolution littéraire bulgare στὸν τόμο τῶν Πρακτικῶν τοῦ Α' Ἑλληνοβουλγαρικοῦ Συμποσίου*, ἔκδ. ΙΜΧΑ, ἀριθ. 188, Θεσσαλονίκη 1980, 211-226· γιὰ τὸν Γ. Γλαράκη στὴν μελέτη τοῦ Ἀπ. Βακαλόπουλου, *Le philhellène français A.P.F. Guerrier de Dumast et ses relations avec N. Piccolos, ὁ.π., Πρακτικὰ τοῦ Α' Ἑλληνοβουλγαρικοῦ Συμποσίου*, σ. 21-30· γιὰ τὸν Κ. Ἀσώπιο στὴν μελέτη τῆς Ἑλ. Κοντιᾶδη, Γερμανικὲς ἐπιδράσεις στὴν ἑλληνικὴ παιδεία. Ἐνα κεφάλαιο: Κωνσταντῖνος Ἀσώπιος, *Ὁ Ἐραμιστὴς* 15 (1979) 154-181· γιὰ τὸν Πέτρο Ἡπίτη στὸ ἔργο τῆς Ariadna Camariano-Cioran, *Les Académies Princières de Bucarest et de Jassy et leurs professeurs*, ἔκδ. ΙΜΧΑ, ἀριθμ. 142, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 294· γιὰ τὸν Ἀθανάσιο Βογορίδη στὴν μελέτη τῆς Dorothea Kadach,

Ein Aufklärer des Balkan, Dr. Atanas Bogoridi ('Αθανάσιος 'Ιωάννου Βογορίδης), *Südost-Forschungen* 34 (1975) 125-165· για τὸν 'Ιωάννη Μακρῆ στὴν μελέτη τοῦ Βαγγέλη Σκουβαρά, 'Ο φιλικὸς καὶ δάσκαλος 'Ιωάννης Γ. Μακρῆς (Συμβολὴ στὴ βιογραφία του. Μὲ ἀνέκδοτα κείμενά του) στὸν τόμο *Eis Mnḗmyn K. 'Αμάντου, 1874-1960*, 'Αθήνα 1960, 493-515.

Τὰ παραδείγματα θὰ μπορούσαν νὰ πολλαπλασιασθοῦν, ἀναφορικὰ μὲ τὶς βιβλιογραφικὲς παραλείψεις, πού ἀφοροῦν τὸν Leake, τὴ συλλογὴ Haxthausen, τὸ περιοδικὸ 'Αθηνᾶ, τὸν Λ. Φωτιάδη, τὸν Βησσαρίωνα Μακρῆ, τὸν Κλεόβουλο Φιλιππουπολίτη καὶ τὴν ἀλληλοδιδασκτικὴ μέθοδό του, τὸν Δανιὴλ Φιλιππίδη, τὸ Φιλολογικὸ Γυμνάσιο Σμύρνης, τὴν 'Ελληνικὴ Κοινότητα Μισκόλτζης, τὴν Μηλιώτικη Σχολή, τὸν Δωρόθεο Πρώιο, τὸν Στέφανο Καραθεοδωρή, τὴν κοινότητα τῆς Τεργέστης καὶ τὰ σχολεῖα της, τὸν Κ. Βαρδαλάχο, τὴν ἔκδοση τῆς *Κιβωτοῦ* τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας, τὴν 'Ελληνεμπορικὴ Σχολὴ τῆς 'Οδησοῦ, τὸν Πολυζῶη Κοντό, τὸν Διονύσιο Πύρρο, τὸν Λιβέριο Κωνσταντῖνο, τὸν Σουλβέστρο Κολόμπο καὶ ἄλλους, γιὰ τοὺς ὁποίους ἔχουμε ἱκανοποιητικὲς βιβλιογραφικὲς συμβολές. Σημειῶνω, πάντως, ὅτι ὁ συγγρ. παρέπεμψε ἄπαξ, σύμφωνα μὲ τὴν προτεινόμενη ἀπὸ ἐμᾶς μέθοδο: βλ. σ. 67, λῆμμα 79, προκειμένου γιὰ τὸν διαγωνισμό ἔκθεσης στὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ ἀπὸ τὸν Winnoek. 'Αδίκησε, ἐπίσης, κατὰ τὴν γνώμη μου, ὁ συγγρ. τὴν περίληψή του, ὅπου θὰ μπορούσε νὰ σημειώσῃ ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ θέματα πού θίγει στὸ βιβλίο του, ἂν ἤθελε νὰ ἐξυπηρετήσῃ τοὺς ξένους ἀναγνώστες του καλύτερα· φρονῶ ὅτι περίληψη 26 γραμμῶν εἶναι ἐλάχιστη γιὰ τὸ περιεχόμενο ἑνὸς βιβλίου διακοσίων σελίδων.

Μερικὲς ἀτυχεῖς βραχυγραφίαι τοῦ τύπου ΑΕ (ἀρχαία ἐλληνικὴ), μ.ᾶ. (μεταξὺ ἄλλων), ἢ ἡ σύντμηση δ/λος, δ/λία, Παν/μιο, 'Εκπ/σεως, εἶναι, νομίζω, ἀπὸ τὶς ἀρνητικὲς στιγμὲς τοῦ συγγρ.· τὸ ἴδιο μπορεῖ νὰ πεῖ κανεὶς καὶ γιὰ τὴν πληθωρικὴ ταυτόχρονη χρῆση συνωνύμων ἢ συγγενῶν λέξεων ὅπως: συνείδηση/ διαπίστωση, κατάρτιση/ παραγωγή, ἐκκλησιαστικὴ/βυζαντινὴ. Φυσικὰ δὲν χρησιμοποιοῦμε γιὰ τοὺς ἀπόδημους "Ἕλληνες τοῦ 18ου καὶ 19ου αἰ. τὸ ἐπίθετο *μετανάστης*, ὅπως ὁ συγγρ. στὴ σ. 16.

Πάντως, καὶ παρὰ τὰ σφάλματα ἢ τὶς παραλείψεις, κυρίως τῶν βιβλιογραφικῶν σημειωμάτων, τὸ βιβλίο τοῦ κ. Θεοδ. Παπακωνσταντῖνου εἶναι πολὺ χρήσιμο γιὰ τοὺς ἀσχολούμενους μὲ θέματα παιδείας καὶ πολιτισμοῦ κατὰ τὴν Τουρκοκρατία.

Ευριπίδη Γαραντούδη, Αρχαία και νέα ελληνική μετρική. Ιστορικό διάγραμμα μιας παρεξήγησης. Εισαγωγή Massimo Peri. Università di Padova 1989, σελ. 139. (Studi Bizantini e Neogreci fondati da Filippo Maria Pontani. Quaderni 21).

Ὁ ἀναγνώστης, ἐξ ὀρισμοῦ πλέον φιλόλογος, ξαφνιασμένος καὶ προῖδεασμένος ἤδη εὐνοϊκὰ ἀπὸ τὸν τίτλο τῆς μελέτης αὐτῆς —τόσο σπάνιο εἶναι τὸ φαινόμενο τῆς δημοσίευσης μιᾶς ὁποιασδήποτε ἐργασίας σχετικῆς μὲ μετρικὰ προβλήματα— αἰσθάνεται, τελειώνοντας τὸ βιβλίον τοῦ Εὐριπίδη Γαραντούδη, ἔντονη τὴν ἀνάγκη νὰ τὸ παρουσιάσει καὶ νὰ τὸ ἐπαινέσει ἀνεπιφύλακτα.

Βιβλίον γραμμένο μὲ ἐπιμέλεια, εὐσυνειδησία καὶ ἐπίγνωση τῆς δυσκολίας τοῦ ἐγχειρήματος. Βιβλίον ποὺ συμβάλλει στὴν ἀναζωπύρωση τοῦ ἐνδιαφέροντος γιὰ τὴ μετρικὴ καὶ γενικότερα γιὰ τὴ στιχουργικὴ. Βιβλίον θετικὰ φιλόδοξο καὶ χρήσιμο.

Τὸ βιβλίον τοῦ Γαραντούδη δὲν εἶναι θεωρητικὸ ἔργο, ὅπου ἐρευνῶνται καὶ μελετῶνται τὰ μετρικὰ φαινόμενα ποὺ προσδιορίζουν τὴν ἰδιαιτερότητα τοῦ ἀρχαίου καὶ τοῦ νέου ἑλληνικοῦ στίχου, οὔτε, πολὺ λιγότερο, ἐγχειρίδιον, ὅπου ἐκθέτονται καὶ ἐξετάζονται οἱ κανόνες σύμφωνα μὲ τοὺς ὁποίους γίνονται ἢ μετριοῦνται οἱ ἀρχαῖοι καὶ οἱ νέοι ἑλληνικοὶ στίχοι. Δὲν εἶναι, τέλος, οὔτε ἱστορικὴ μελέτη τῶν ἀρχῶν καὶ τῆς ἐξέλιξης τῆς ἀρχαίας στιχουργικῆς καὶ τῆς μετάβασης πρὸς τὴ νέα ἑλληνικὴ στιχοποιία. Εἶναι μόνον, ὅπως δηλώνεται στὸν ὑπότιτλο τοῦ βιβλίου, τὸ ἱστορικὸ διάγραμμα τῆς ἀκόλουθης παρεξήγησης:

Οἱ Ἕλληνες φιλόλογοι καὶ κριτικοὶ τῆς λογοτεχνίας, συχνὰ ποιητὲς καὶ οἱ ἴδιοι, ὅσοι ἀσχολήθηκαν κατὰ τὸν 19ο καὶ κατὰ τὸν 20ὸ αἰῶνα μὲ θέματα μετρικῆς, περιέγραψαν κατὰ κανόνα, ἐκτὸς ἐλαχίστων ἐξαιρέσεων, τοὺς νεοελληνικοὺς στίχους μὲ βᾶση τὴν ὀρολογία ἀλλὰ, ἐν πολλοῖς, καὶ τοὺς νόμους καὶ κανόνες ποὺ προσιδιάζουν στὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ προσωδία.

Πιὸ συγκεκριμένα, θέτοντας ὡς θεωρητικὴ προϋπόθεση τῆς μελέτης τοὺς τὴν ἐξίσωση τῶν τονισμένων καὶ ἄτονων συλλαβῶν τῆς νέας ἑλληνικῆς μὲ τὶς μακρὰς καὶ βραχεῖες ἀντιστοίχως συλλαβὲς τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς, οἱ νεοελληνικοὶ μετρικοὶ ἀντιμετώπισαν τοὺς νεοελληνικοὺς στίχους ὡς τονικὲς παραλλαγές, ὡς τονικοὺς μετασχηματισμοὺς τῶν ἀρχαίων προσωδιακῶν, ποσοτικῶν μετρικῶν σχημάτων καί, κατὰ συνέπεια, χρησιμοποίησαν γιὰ τὴν περιγραφή καὶ κατὰταξή τους τὴν ἀρχαία ὀρολογία.

Παραγνωρίζονται ἔτσι δύο θεμελιώδη γνωρίσματα τῆς νεοελληνικῆς στιχουργικῆς: α) ἡ ἰσοχρονία ὄλων τῶν συλλαβῶν, τονισμένων καὶ ἄτονων (πράγμα ποὺ συνιστᾷ καὶ βασικὸ χαρακτηριστικὸ τῆς νεοελληνικῆς προφορᾶς) καὶ β) ὁ σταθερὸς ἀριθμὸς συλλαβῶν τῶν τονικῶν στίχων (σ' ἀντίθεση μὲ τοὺς ἀρχαίους προσωδιακοὺς, οἱ ὁποῖοι εἶναι ἰσόχρονοι ἀλλὰ ὄχι ἰσοσύλλαβοι).

Ἡ ἀβάσιμη αὐτὴ σύνδεση τῆς νεοελληνικῆς μετρικῆς θεωρίας (καὶ πρακτικῆς) μὲ τὴν ἀρχαία προσωδία ἀποτελεῖ κατὰ τὸν συγγρ. ἐπιστημονικὴ παρεξήγηση ἂν ὄχι ἰδεολογικὴ τύφλωση. Μιὰ παρεξήγηση ποῦ, καθὼς πιστεύει ὁ Γαραντούδης, στάθηκε μέχρι σήμερα, καὶ στέκεται ἀκόμη, ἀνυπερέβλητο ἐμπόδιον

για τὴ μελέτη σὲ σωστὴ βάση τῶν μετρικῶν φαινομένων τῆς νεοελληνικῆς ποίησης.

Θὰ ἔπρεπε ἴσως νὰ προστεθεῖ ἐδῶ πρὸς ὑπεράσπισιν τῶν νεοελλήνων μετρικῶν α) ὅτι, προκειμένου νὰ περιγραφοῦν τονικοσυλλαβικά μετρικά φαινόμενα (κι ὄχι μόνο τῆς νεοελληνικῆς στιχουργίας), οἱ ὄροι καὶ τὰ μέσα τῆς ἀρχαίας μετρικῆς χρησιμοποιήθηκαν, ἐλλείψει καλύτερων, κατ' ἐπέκτασιν ἢ κατ' ἀναλογίαν, ἀπ' ὅλους, "Ἕλληνες καὶ μὴ, μέχρι τὰ μέσα περίπου τοῦ 20οῦ αἰῶνα καὶ ὅτι ἐξακολουθοῦν ἐν πολλοῖς νὰ χρησιμοποιοῦνται μεταφορικῶς ἢ καταχρηστικῶς μέχρι καὶ σήμερα καὶ β) ὅτι, μέχρι καὶ σήμερα, βασικά μετρικά φαινόμενα, ὅπως π.χ. οἱ σχέσεις καὶ οἱ διαφορὲς μεταξὺ τῶν ἐννοιῶν «μέτρον» - «ρυθμός», «ἑμμετρος στίχος» - «ἐλεύθερος στίχος» - «ρυθμικὸς πεζὸς λόγος» δὲν ἔχουν καθόλου ξεκαθαριστεῖ, κι αὐτὸ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ὁρολογία πού χρησιμοποιοῦν οἱ μὲν ἢ οἱ δέ. Ἐναντιθέτως μάλιστα, πολλὰ φορὲς, ἡ ποικιλία τῆς χρησιμοποιουμένης ὁρολογίας μπερδεύει περισσότερο τὰ πράγματα¹.

Πρέπει τέλος νὰ τονισθεῖ ὅτι ἡ ἐν λόγω παρεξήγηση δὲν ἐμπόδισε νὰ γραφοῦν πολλοὶ καλοὶ νεοελληνικοὶ στίχοι, ὅπως, ἄλλωστε, δὲν θὰ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ αὐτὴ μοναδικὴ ὑπεύθυνη γιὰ τὴν παραγωγή πολὺ περισσότερων κακῶν.

Ἡ δηλωμένη λοιπὸν πρόθεση τοῦ βιβλίου εἶναι νὰ συμβάλει στὴ συνειδητοποίηση καὶ τὴν ἄρση αὐτῆς τῆς παρεξήγησης δείχνοντας τὸν βαθμὸ καὶ τὸν τρόπο ἐξάρτησης τῶν νεοελληνικῶν μετρικῶν μελετῶν ἀπὸ τὴ θεωρία καὶ τὴν ὁρολογία τῆς ἀρχαίας μετρικῆς.

Ἐξετάζονται πρὸς τοῦτο τὰ νεοελληνικά ἐγχειρίδια, καί, γενικότερα, τὰ νεοελληνικά μελετήματα μετρικῆς, ἀπὸ τὰ πρῶτα, στίς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰῶνα, μέχρι τὰ σημερινὰ (στὴν πραγματικότητα, καὶ σωστά, μέχρι τὴ *Νεοελληνικὴ Μετρικὴ* τοῦ Θρ. Σταύρου, 1930, ἐφόσον ἔκτοτε ἡ νεοελληνικὴ φιλολογικὴ ἐπιστῆμη δὲν ἔχει νὰ ἐπιδείξει καμιὰ νεότερη συστηματικὴ ἀπὸ ἀπόψεως μετρικῆς θεωρίας μελέτη) καὶ διακρίνονται σὲ δύο κατηγορίες, μὲ κριτήριον τὴν ἀποδοχὴ ἢ μὴ ἐκ μέρους τῶν συγγραφέων τους τῆς σύνδεσης τῶν νεοελληνικῶν συλλαβικο-τονικῶν μέτρων μὲ τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικά προσωδιακά.

Πιὸ συγκεκριμένα ἡ ἐξέταση καὶ διάκριση γίνεται μὲ μοναδικὸ κριτήριον τὴν υἰοθέτηση ἢ μὴ ἐκ μέρους τῶν μελετητῶν (καὶ ἐν πολλοῖς στιχουργῶν) τῶν ἀρχαίων προσωδιακῶν ποδῶν καὶ τῶν παραδοσιακῶν ὄρων τους (ἴαμβος, τροχαῖος, κτλ.) στὴν περιγραφή (καὶ ἐν πολλοῖς στὴ γραφή) τῶν νεοελληνικῶν στίχων.

Κατατάσσονται ἔτσι μὲ χρονολογικὴ σειρὰ ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ ὅσοι (σχεδὸν ὅλοι) υἰοθετοῦν καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ὅσοι (ἐλάχιστοι) ἀπορρίπτουν τὶς μετρικὲς σχέσεις τῆς νέας μὲ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ ποίηση. Ὁ συγγρ. τάσσεται ἀναφανδὸν ὑπὲρ αὐτῶν τῶν τελευταίων. Ἡ τοποθέτησή του αὐτὴ ὡστόσο δὲν τὸν ἔχει

1. Γιὰ τὴ σημερινὴ κατάσταση τῶν μετρικῶν σπουδῶν, τὴν ἀντιμέτωπιση τῶν μετρικῶν φαινομένων καὶ τὴν κυμαινόμενη ὁρολογία, δὲς προχείρως ὅπου παραπέμπει καὶ ὁ Γαργαντούδης, Oswald Ducrot - Tzvetan Todorov, *Dictionnaire encyclopédique des sciences du langage*, Seuil 1972, τὰ κεφάλαια «Prosodie linguistique», σ. 228-239 καὶ «Versification», σ. 240-248.

έμποδίσει καθόλου νὰ συγκεντρώσει καὶ νὰ μᾶς παρουσιάσει ἕνα πλούσιο ὕλικό, νὰ καταρτίσει ἕνα κατάλογο μετρικῶν βοηθημάτων ποῦ μᾶς φαίνεται πλήρης, νὰ συνοψίσει κριτικά καὶ νὰ ἀξιολογήσει ἐπιστημονικά τις ἀντιμαχόμενες ἀπόψεις. Μιά σωστή δουλειά. Καὶ εἶναι αὐτὸ ἡ σημαντικὴ καὶ καίρια προσφορά τοῦ βιβλίου αὐτοῦ.

Ἐναλυτικότερα, στὴν πρώτη καὶ εὐρεία κατηγορία κρίνεται καὶ ἀπορρίπτεται ὡς ἐπιστημονικῶς ἀστήρικτη, ἀνιστόρητη καὶ ἀρχαιοπληκτη ἡ μετρικὴ θεωρία (καὶ ἡ μετρικὴ πρακτικὴ) τῆς λεγόμενης Ἑλληνικῆς σχολῆς (σ. 33-75).

Καταδικάζονται ἰδιαίτερα οἱ κυριαρχοῦσες κατὰ τοὺς ποιητικούς διαγωνισμούς (τὸν Ράλλειο καὶ τὸν Βουτσινάιο, 1851-1877) ἀπόψεις τοῦ Ἄλ. Ρίζου Ραγκαβῆ (*Περὶ τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς προσῳδίας κατ' ἀντιπαράθεσιν αὐτῆς πρὸς τὴν νέαν*, 1837 καὶ στὸ «Προοίμιον» τοῦ τόμου *Μεταφράσεις ἐλληνικῶν δραμάτων*, 1860) καὶ ὅσων τὸν ἀκολουθοῦν ἀπὸ κοντὰ ἢ ἀπὸ μακριὰ (Ἑραβαντινός, Στάης, Τυρταῖος, Γριτσάνης) καὶ γελοιογραφοῦνται τὰ μετρικὰ κατασκευάσματα καὶ «οἱ ἰδεοληψίες» τῆς *Νέας σχολῆς τοῦ γραφομένου λόγου*, (1853) τοῦ Π. Σούτσου καὶ, μετριοπαθέστερα, τοῦ *Δοκιμίου περὶ τοῦ τονικοῦ διὰ τὴν τραγωδίαν ἰαμβικοῦ στίχου* (1843) τοῦ Ἰω. Ζαμπελίου.

Ὁ Κ. Ἀσώπιος (*Τὰ Σούτσια*, ... «Ἡ περὶ τὴν μετρικὴν ἐμπειρία τοῦ κυρίου Π. Σούτσου», 1853) καὶ ὁ Δ. Χ. Σεμιτέλος (*Ἑλληνικὴ μετρικὴ*, 1894) θεωροῦνται μὲν ὡς ἐπιστημονικῶς ἀντικειμενικότεροι καὶ ἰδεολογικῶς «προοδευτικότεροι» κριτὲς τῶν σχέσεων ἀρχαίας καὶ νέας μετρικῆς, καθότι καὶ οἱ δυὸ ἀπορρίπτουν τὸν ποσοτικὸ χαρακτήρα τῶν νεοελληνικῶν συλλαβῶν καὶ δέχονται τὴν ἰσοχρονία τους, πλὴν ὅμως παραμένουν, κατὰ τὸν συγγρ., καὶ οἱ δυὸ δέσμιοι τῆς ἴδιας παρεξήγησης, ἀφοῦ υἱοθετοῦν καὶ αὐτοὶ τὴν ἀρχαία ὀρολογία καὶ δὲν ἀρνοῦνται τὸν μετρικὸ πόδα ὡς συστατικὴ μονάδα καὶ ὡς ρυθμοποιὸ στοιχεῖο τοῦ νεοελληνικοῦ στίχου.

Ὡς πρὸς τὴν ἔμμετρη παραγωγή (μεταφράσεις ἀρχαίων ἐλληνικῶν καὶ ξένων ποιητικῶν ἔργων, θεατρικὰ ἔργα Δ. Βερναρδάκη, Ἰω. Ζαμπελίου, κτλ., προσωπικὲς ἐπικὲς καὶ λυρικὲς συνθέσεις), ὅσα γενικῶς κείμενα γράφτηκαν ὡς τονικὲς παραλλαγὲς προσωδιακῶν μέτρων, αὐτὰ θεωροῦνται ἐν τῷ συνόλῳ τους ἢ ὡς καρπὸς τῆς ἰδεολογικο-μετρικῆς παρεξήγησης ποῦ τὰ διέπει, ἢ, στὴν καλύτερη περίπτωση, ὡς τεχνητὲς μιμήσεις ἀρχαίων ἀντίστοιχων ἔμμετρων εἰδῶν, ἀνάλογες πρὸς τις σύγχρονες τους εὐρωπαϊκὲς ποῦ συναποτελοῦν ὅ,τι ἐπικράτησε νὰ ὀνομάζεται μὲ τὸν ἰταλικὸ ὄρο «proesia barbara».

Οἱ ἀρχαιότροποι αὐτοὶ στίχοι, θεωρούμενοι ὡς φυσικὴ προέκταση τοῦ γλωσσικοῦ ἀρχαϊσμοῦ ποῦ ἐπικρατεῖ στὴν Ἀθήνα στὰ μέσα (ἰδίως) τοῦ 19ου αἰῶνα, μποροῦν νὰ βροῦν κι αὐτοὶ τὴν ἰδεολογικὴ τους ἐξήγηση στὸ σχῆμα ποῦ προτείνει ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς (*Ἑλληνικὸς ρωμαντισμὸς*, ἐκδ. Ἑρμῆς, σ. 173) καὶ υἱοθετεῖ ὁ συγγρ., κατὰ τὸ ὅποιο ὁ ἀρχαϊσμὸς στὴν ἀρχὴ τοῦ 19ου αἰῶνα, στὰ προεπαναστατικὰ χρόνια, ἀνταποκρίνεται στὸ διαφωτιστικὸ αἷτημα δημιουργικῆς σύνδεσης μὲ τὴν ἀρχαιότητα, ἐνῶ στὰ μέσα τοῦ αἰῶνα, μετὰ τὴν ἰδρυση τοῦ κράτους, ἐκφυλίζεται σὲ τυπολατρικὴ ἀρχαιοπληξία.

Ὡστόσο, ὁ ἴδιος ὁ συγγρ. δέχεται ὅτι στὸν χῶρο τῆς στιχοουργίας ἡ χρῆση τῶν

ἀρχαίων μέτρων δὲν συνεπάγεται ὑποχρεωτικῶς χρησιμοποίηση καὶ τῆς καθαρῆς οὐσίας. Ἔτσι, π.χ., ὁ Ζαλοκώστας καὶ ὁ Στ. Κουμανούδης ἀλλὰ καὶ ὁ Κ. Θεοτόκης (στὴ μετάφραση τοῦ Ἑρμάνου καὶ Δωροθέας τοῦ Γκαίτε) καί, ἀπὸ τῆς γενιᾶ τοῦ 1880, ὁ Παλαμᾶς, ὁ Γρυπάρης, ὁ Πορφύρας ἔγραψαν στὴ δημοτικὴ «δαχτυλικὸς ἐξαμέτρος» ἀλλὰ καὶ «Ἰάμβους καὶ Ἀναπαιστους». Καὶ γενικότερα, θὰ μπορούσε νὰ προστεθεῖ ἐδῶ ὅτι μέχρι τῆς γενίκευσης τοῦ λεγομένου «ἐλεύθερου στίχου» δὲν ὑπάρχει οὔτε ἓνας Ἕλληνας ποιητὴς ποὺ νὰ μὴν ἔγραψε συνειδητὰ ἢ μὴ στίχους ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ θεωρηθοῦν καὶ νὰ μετρηθοῦν ὡς ἴαμβοι, τροχαῖοι, ἀνάπαιστοι, κτλ.

Στὸ ἰδεολογικὸ αὐτὸ σχῆμα, καὶ προκειμένου γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς προέλευσης τῶν μετρικῶν μορφῶν, προστίθεται καὶ μιὰ «ἐθνικιστικὴ», ἑλληνοκεντρικὴ διάσταση. Γιὰ νὰ εἶναι δηλαδὴ ἢ νὰ θεωρεῖται ἓνας στίχος, ἓνα μετρικὸ φαινόμενο ἑλληνικόν, πρέπει, κατὰ τοὺς ἀρχαιοπληκτοὺς ἑλληνολάτρες μελετητές του, καὶ νὰ προέρχεται ἐξελικτικὰ ἀπὸ κάποιον ἀρχαῖο ἑλληνικὸ ἀντίστοιχο πρότυπο· ἀλλιῶς κινδυνεύει νὰ εἶναι ἢ, ἴσως χειρότερο, νὰ φαίνεται ξενόφερτο, ὅπως π.χ. ὁ ἔνδεκασύλλαβος ἢ ἡ ὁμοιοκαταληξία, ὅποτε πρέπει πάση θυσίᾳ νὰ δειχθεῖ ὅτι δὲν ἔχει εἰσαχθεῖ... ἀπὸ τὴν Ἰταλία. Ἐνα ζήτημα ποὺ χάρισε δωρεὰν καὶ ἀλυσιτελῶς τοὺς Ἕλληνας ἀλλὰ καὶ τοὺς Ἰταλοὺς μετρικούς.

Φυσικοὶ θιασῶτες καὶ χρήστες, μάρτυρες τῆς ἰταλικῆς αὐτῆς ἐπίδρασης καὶ παρουσίας, ἀντίπαλοι ἰδεολογικοὶ τῶν Ἀθηναίων ρομαντικῶν ἀλλὰ καὶ στόχος τῶν λοιδοριῶν τους, οἱ ἐκπρόσωποι τῆς Ἑπτανησιακῆς σχολῆς ἀπασχολοῦν σ' ἓνα σύντομο μόνον κεφάλαιο πέντε σελίδων (76-81) τὸ ἱστορικὸ διάγραμμα τῆς νεοελληνικῆς μετρικῆς παρεξήγησης.

Ὁ λόγος εἶναι ἀπλός. Ἐδῶ μετρικὴ θεωρία καὶ πρακτικὴ ἐναρμονίζονται κατὰ κανόνα στὰ δεδομένα τῆς ἰταλικῆς στιχουργίας: ὁ ἔνδεκασύλλαβος, ἡ ὁμοιοκαταληξία, ἡ συνίζηση, ἡ ὁρολογία. Ὁ Λασκαράτος, ὁ θεωρητικὸς, ἄς ποῦμε, τῆς στιχουργικῆς ἀντίληψης τῶν Ἑπτανησίων (*Στιχουργικὴ τῆς γρεκικῆς γλώσσας*, 1865), ὅπως ἐξάλλου καὶ ὁ γενικὰ ἀνίδεος τῆς νεοελληνικῆς μετρικῆς πρακτικῆς Grassetti (*Grammatica della lingua greca moderna, seguita ... e da un discorso sulla metrica...*, 1853) ἀκόμη καὶ τὸν 15σύλλαβον τὸν θεωροῦν ὅμοιο μὲ τὸν ἰταλικὸ martelliano.

Ὁ συγγρ., πολὺ συνετά, ἀπομακρύνει τὸν κίνδυνον μιᾶς ἐνδεχόμενης ἑλληνο-ἰταλικῆς σύρραξης... μὲ τὴν σώφρονα παρατήρηση ὅτι καὶ στίς δύο περιπτώσεις «τὸ σημεῖο ἀναφορᾶς βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὴν νεοελληνικὴ στιχουργία», γιὰ τὸν Παγκαβὴ στὴν ἀρχαία προσωδία καὶ γιὰ τὸν Grassetti στὴν ἰταλικὴ στιχουργία.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁ Γαραντούδης προβαίνει σὲ μιὰ σειρὰ σύντομων ἀλλὰ ἀξιόλογων καὶ ἄριστα τεκμηριωμένων μετρικῶν παρατηρήσεων σχετικῶν μὲ τὴν καλβικὴ στροφή, τοὺς *Στίχους βάρβαρους* (1906) τοῦ Στ. Μαρτζώκη, μὲ τὸν 13σύλλαβον ποὺ χρησιμοποίησε ὁ Μαβίλης στὴ μετάφραση τῆς α' σκηνῆς τῆς α' πράξης τοῦ Γουλιέλμου Τέλλου τοῦ Σίλλερ (1884)² καθὼς καὶ τὸν 17σύλλαβον

2. Ὁ Μαβίλης χρησιμοποίησε στὴ μετάφραση τοῦ Γουλιέλμου Τέλλου τὸν 13σύλλαβον ἀνάκατα μὲ 15σύλλαβους καὶ 11σύλλαβους. Ἐκεῖ ποὺ τὸν χρησιμοποίησε συστηματικὰ εἶναι

πού χρησιμοποιήσε ο Πολυλάς σέ συνδυασμό με 15σύλλαβο στή μετάφραση μιᾶς ἐλεγείας τοῦ Τίβουλλου (1891), ὅπου φαίνονται λιγότερο ἢ περισσότερο καθαρά οἱ σχέσεις με ἀντίστοιχες ἰταλικές μορφές.

Θά περίμενε κανείς νά δεῖ ἐδῶ νά ἀναφέρεται μιὰ μείζων μαρτυρία τῆς ἐλληνικῆς ποιητικῆς, ἡ μετρική δηλαδή πρακτική τοῦ Δ. Σολωμοῦ καί ἡ σταδιακή πορεία τῆς πρὸς τὸν ἀνομοιοκατάληκτο 15σύλλαβο, χωρίς συνίζηση καί χωρίς χασμωδία τοῦ Γ' Σχεδιάσματος τῶν *Ἐλευθέρων πολιορκημένων*. Μιὰ μαρτυρία ἰδιαίτερα σημαντική, ἂν σκεφθεῖ κανείς τὴ σολωμική διδαχὴ: « Ὑποτάξου πρῶτα στὴ γλώσσα τοῦ λαοῦ...» (καί κατὰ φυσική συνέπεια καί στὸν ρυθμό τῆς, θά προσθέταμε) καί τὴν ἀντίστοιχη θεωρητική τῆς ὑποστήριξη: «E la forma sia l'abito del vero senso profondo d'ogni cosa». Κι αὐτὰ παρὰ τὴν ἰταλικῆς ἐμπνεύσεως γνωστὴ μετρική παρατήρηση στίς «Σημειώσεις τοῦ ποιητῆ» πού ἐπιτάσσονται στὸν *Ὕμνον εἰς τὴν Ἐλευθερίαν*.

Γενικότερα, στὸ θέμα αὐτὸ τῶν σχέσεων τῆς ἐλληνικῆς μετὰ τὴν ἰταλικὴ στιχουργική, χρειάζεται ἀκόμη νά διευκρινισθεῖ ὅτι ἀνεξαρτήτως τῶν μετρικῶν ὅρων καί νόμων («ἐλληνικῶν» ἢ «ἰταλικῶν») πού χρησιμοποιοῦνται γιὰ τὴν προσέγγιση καί μελέτη τῶν νεοελληνικῶν στίχων, τὰ νέα ἐλληνικά ἔχουν ἀρκετὲς διαφορὲς ἀπὸ τὰ ἰταλικά ὄχι μόνον, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Καβάφης (*Ἡ Συνάντησις τῶν φωνηέντων ἐν τῇ προσωδίᾳ*, *Ἑλληνικά* 30, 1977-78, 366 κ.έ.), σὲ θέματα συνίζησης καί χασμωδίας, ἀλλὰ καί, κυρίως, στὰ ὑπερτεμαχιακὰ χαρακτηριστικὰ τῆς γλώσσας, δηλαδή σὲ θέματα τονισμοῦ. Στὰ ἐλληνικά δηλαδή, οἱ ὀξύτονες καί προπαροξύτονες λέξεις ὄχι μόνον εἶναι ἀπλῶς περισσότερες ἀπ' ὅ,τι οἱ ἀντίστοιχὲς τὸς στὰ ἰταλικά (ὅπου, ὡς γνωστόν, κατὰ κανόνα οἱ λέξεις τονίζονται στὴν παραλήγουσα), ἀλλὰ παρουσιάζουν τὴν ἴδια περίπου συχνότητα μετὰ τὴν παροξύτονες. Ἐπομένως οἱ τονικοὶ συνδυασμοὶ στὴν ἐλληνικὴ γλώσσα εἶναι κατὰ πολὺ πιὸ εὐκαμπτοί καί, κυρίως, κατὰ πολὺ πιὸ ποικίλοι.

Ἐπὶ τοῦ θέματος αὐτοῦ θά ἔπρεπε ἴσως νά δοθεῖ μεγαλύτερη ἔκταση —κι αὐτὸ ἀνεξαρτήτως τῆς ὀρθότητάς τῆς ἢ μὴ— στὴ θέση τοῦ Στ. Κυριακίδη («Τὰ παιδιὰ τοῦ 15συλλάβου» (1923) ἢ S. Baud-Bovy, *La Chanson populaire grecque du Dodécanèse*. Βιβλιοκρισία (1948), τώρα στὸν τόμο *Τὸ Δημοτικὸ τραγούδι. Συναγωγὴ μελετῶν*, Ἐρμῆς, 1978, σ. 111 καί 305 κ.έ. ἀντιστοιχίας), κατὰ τὴν ὁποία «οὔτε τὸ λεγόμενον ὅτι ἡ νεοελληνικὴ ποίησις διέσωσε τοὺς ἀρχαίους πόδας... εἶναι ὀρθόν, ἀλλ' οὔτε τὸ λεγόμενον, ὅτι τὰ νεοελληνικά μέτρα στηρίζονται μόνον ἐπὶ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν συλλαβῶν καί μάλιστα ὅταν λέγεται διὰ τὴν δημῶδη ποίησιν...», θέση στὴν ὁποία ἀναφέρεται καί ὁ συγγρ., ἀλλ' ἐλλιπῶς καί παρεμπιπτόντως (στὴ σημείωση 255 τοῦ βιβλίου του).

Κάπου ἀνάμεσα στοὺς ἀρχαιοπληκτους τῆς Ἀθηναϊκῆς σχολῆς καί τοὺς ἰταλοτραφεῖς τῆς Ἑπτανησιακῆς φαίνεται νά τοποθετοῦνται (σ. 81-93) οἱ περὶ

στὸ ἐλάχιστο ἐπεξεργασμένο ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸν *Φάουστ* (1884) καί στὴν α' πράξη ἀπὸ τὸν *Προμηθεὺς λυόμενος* τοῦ Shelley (1885). Ἀντίθετα, μεταφράζοντας π.χ. τὰ δύο πρῶτα βιβλία τῆς *Αἰνειάδας* προτιμᾷ τὸν 15σύλλαβο. Δεξ *Λορ. Μαβίλη*, *Ἄπαντα*. Εἰσαγωγή, σχόλια, ἐπιμέλεια Μιχ. Περάνθη, Ἀθ. 1960, σ. 167, 178 κ.έ., 191 κ.έ., 208 κ.έ.

τὸν Παλαμᾶ δημοτικιστὲς καθὼς καὶ τὰ μετρικὰ ἐγχειρίδια τῶν πρώτων δεκαετιῶν τοῦ 20οῦ αἰῶνα (Σταύρου, Σαραλῆ, Σπαταλᾶ, Χιονίδη). Τοὺς ἀναγνωρίζεται ἡ ἀπαγκίστρωση ἀπὸ τὴ μετρικὴ καὶ ἰδεολογικὴ ἀρχαιοελληνικὴ ἐξάρτηση, ἀλλὰ τοὺς καταλογίζεται θεωρητικὴ ἀσυνέπεια ὡς πρὸς τὴ διατήρηση τῆς ἀλεξανδρινῆς ὁρολογίας καὶ τῶν μετρικῶν ποδῶν ὡς συστατικῶν μονάδων τοῦ νεοελληνικοῦ στίχου, ἀσυνέπεια ποὺ δικαιολογεῖται ὡς ἀποτέλεσμα «τῆς βαρεῖας κληρονομιᾶς τοῦ παρελθόντος» ποὺ ἄλλοι δὲν μπόρεσαν κι ἄλλοι (Σπαταλᾶς) δὲν θέλησαν ν' ἀποσεισούν.

Οἱ μόνοι τέλος, ἐκτὸς τῶν «ἐπτανησίων», ποὺ ἐπιχειροῦν νὰ μελετήσουν τὴ νεοελληνικὴ στιχουργία αὐτοτελῶς, χωρὶς δηλαδὴ νὰ προσφεύγουν οὔτε στὴν ὁρολογία οὔτε στοὺς κανόνες καὶ τοὺς νόμους τῆς προσωδίας, ἀρνούμενοι ὅποιαδήποτε σχέση μεταξὺ ἀρχαίας καὶ νέας ἐλληνικῆς μετρικῆς, εἶναι οἱ ἀκόλουθοι τρεῖς Ἑλληνες ριζοσπάστες νεωτεριστὲς:

Ἐφ' ἡμέριος τῆς ἐλληνικῆς ἐκκλησίας τῆς Βιέννης στὰ ἀμέσως προεπαναστατικὰ χρόνια Χαρίσιος Δημητρίου Μεγδάνης (*Καλλιόπη παλιννοστοῦσα ἢ περὶ ποιητικῆς μεθόδου...*, Βιέννη 1819), ὁ ὁποῖος φαίνεται νὰ εἶναι πράγματι ὁ πρῶτος, ὁ προδρομικὰ πρῶτος συστηματικὸς μελετητὴς τῆς νεοελληνικῆς μετρικῆς.

Ἐπίσης τοῦ μαχητικοῦ δημοτικισμοῦ Γιάννης Ψυχάρης, τοῦ ὁποῖου τὸν περὶ μετρικῆς προβληματισμό, στὰ τέλη τοῦ 19ου καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ, μόλις τώρα μαθαίνουμε χάρις στὴν πρόσφατη ἔκδοση τῆς ἀλληλογραφίας του με τὸν Ἐφταλιώτη (*Ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία τῶν πρώτων δημοτικιστῶν. Ἐπιμέλεια Στ. Καρατζᾶ, Ἐρ. Καψωμένου καὶ ἐρευνητικῆς ομάδας, Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων, 1986*).

Καὶ ὁ ἑξάρχος τῆς πατριωτικῆς σοσιαλιστικῆς ομάδας τῶν νομαδικῶν, Ἡλίας Βουτιερίδης, τοῦ ὁποῖου ἡ καινοτόμος μελέτη (*Νεοελληνικὴ στιχουργικὴ, Ἀθ. 1929*) προκάλεσε, στὴν ἐποχὴ τῆς, τὴν ὁμόφωνη καὶ ἔντονη, ἀλλὰ ἐν πολλοῖς ἐμπαθῆ, ἀντίδραση τῆς κριτικῆς.

Οἱ ἀπόψεις τους παρουσιάζονται διεξοδικὰ, κρίνονται εὐνοϊκὰ καὶ ἐπαινοῦνται ἰδιαίτερα ὡς ἡ μοναδικὴ καὶ τιμητικὴ ἐξαίρεση στὴ μακρὰ σειρὰ τῶν ἀποκημάτων τῆς προπατορικῆς μετρικῆς παρεξήγησης.

Ἄλλ' ἂν οἱ θέσεις τοῦ Μεγδάνη καὶ τοῦ Βουτιερίδη, μολονότι συγκεχυμένες καὶ ἐλάχιστα χρηστικὲς στὴν πρακτικὴ ἐφαρμογὴ τους, ἀποτελοῦν ὅπωςδήποτε, ἀπὸ θεωρητικῆς καὶ ἱστορικῆς ἀπόψεως, ἐπαινεσιμὰ ὀρόσημα, στὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου καὶ τοῦ 20οῦ αἰῶνα ἀντιστοίχως, μιᾶς πρωτοποριακῆς καὶ ἐμπεριστατωμένης μετρικῆς ἐκδοχῆς, ἀντιθέτως οἱ εὐκαιριακῆς, ἐμπειρικῆς καὶ ἀσυστηματοποίητες μετρικῆς εἰκασίες τοῦ Ψυχάρη, ἔτσι τουλάχιστον ὅπως μᾶς παρουσιάζονται στὴν προαναφερθεῖσα ἀλληλογραφία, δὲν μᾶς φαίνονται τόσο σπουδαῖες, ὥστε νὰ κρατοῦν μιὰ τόσο διακεκριμένη θέση στὸ ἱστορικὸ διάγραμμα τῆς νεοελληνικῆς μετρικῆς παρεξήγησης. Ὁ συγγρ. φαίνεται νὰ παρασύρεται ἀπὸ τὸ ὅτι ὁ Ψυχάρης, σὲ πέντ' ἕξι μεριές, παρακινούμενος προφανῶς ἀπὸ τὴ γαλλικὴ πρακτικὴ, ἀποφθέγγεται ὑπὲρ τοῦ συλλαβικοῦ στίχου καὶ ἐναντίον τῆς οὕτως ἢ ἄλλως προβληματικῆς παραδοσιακῆς ὁρολογίας καὶ παραβλέπει τὸ πρωταρχικὸ

γεγονός, ότι δηλαδή ο Ψυχάρης, κατ' ιδίαν όμολογίαν, δέν νιώθει και πολλά πράγματα από τόν ρυθμό τής έλληνικής γλώσσας. Γράφει π.χ. (έ.ά., σ. 195), σχετικά με τó στιχουργικό του σκαλάθυρμα «Στή Μαδουρή», στόν Έφταλιώτη: «τό πιό λυπητερό είναι πού δέν καταλαβαίνω και τώρα πού μου τó λές άκόμη, πώς και γιατί δέν είναι στίχοι...» και δικαιολογείται σοβαρότατα και χωρίς έχνος είρωνείας: «Άφτί, μάτια μου, και πολύ φίνο μάλιστα, έχω στά γαλλικά. Ίσως σου είπα κιόλας πώς άμα μάθω καμιά γλώσσα και προτοϋ νά τήν ξέρω, σάν άρπάξω δυό τρεΐς λέξεις, άμέσως στιχουργώ και με τó ρυθμό πού χρειάζεται, σωστά δηλαδή. Στό ρωμαΐκο τόφερε ή τύχη μου νά μήν έχω».

Έδω τελειώνει τó ιστορικό διάγραμμα. Τó βιβλίο τοϋ συγγρ., όπως είπαμε, δέν είναι θεωρητικό και έπομένως δέν προτείνει ούτε κάποια θεωρητική άπάντηση στά προβλήματα πού θέτει ούτε κάποια προσφορότερη όρολογία άπ' αύτην πού καταγγέλλει ως διαστρεβλωτική και άρχαιόληπτη³.

Όστόσο στήν προσπάθειά του νά δείξει άφ' ένός μέν τόν έσφαλμένο τρόπο άντιμετώπισης τών μετρικών φαινομένων από τά μετρικά έγχειρίδια (με ιδιαίτερη έπικριτική έπιμονή στόν Σταύρου), άφ' έτέρου δέ τόν γενικότερο προβληματισμό μιās μοντέρνας μετρικής προσέγγισης, ό συγγρ., στίς δέκα τελευταίες σελίδες τοϋ βιβλίου του (96-106), έκθέτει έν συνόψει τρία βασικά προβλήματα:

α. Τó πρόβλημα τοϋ τρόπου μέτρησης τών νεοελληνικών στίχων.

β. Τó πρόβλημα τοϋ μετρικού ποδός ως συστατικής μονάδας τοϋ στίχου.

γ. Τó πρόβλημα τής παραδοσιακής όρολογίας.

Τó πρώτο άπ' αύτά δέν άναπτύσσεται καθόλου. Ό συγγρ. παραπέμπει μόνο σέ μιá υπό έκδοσιν έργασία του (*Προβλήματα όρολογίας και μεθόδου τής νεοελληνικής μετρικής*, εισήγηση στήν έπιστημονική συνάντηση είς μνήμην τοϋ καθηγητή Σταμάτη Καρατζά, υπό δημοσίευσιν στά Πρακτικά τής συνάντησης) και άρκεΐται έδω νά μάς βεβαιώσει ότι διακρίνει δύο συστήματα μέτρησης τών νεοελληνικών στίχων: «Τό ένα, άνάλογο τοϋ ίταλικού, πού καθορίζεται από τήν ίσοδυναμία όξύτονου, παροξύτονου και προπαροξύτονου στίχου, όταν αύτοί φέρνουν στήν ίδια συλλαβή τόν τελευταίο τόνο» και πού προσιδιάζει στή δόκιμη έλληνική ποίηση· «τό άλλο, πού τó χαρακτηρίζει ή έναλλαγή ίσοδύναμων όξύτονων και προπαροξύτονων στίχων, με τήν άπαραΐτητη προϋπόθεση ότι είναι ίσοσύλλαβοι» και πού άπαντά στή δημοτική ποίηση.

Έπί τοϋ σημείου αύτοϋ δέν έχουμε νά έπιμείνουμε περισσότερο, όχι μόνον

3. Τή θεωρητική κατεύθυνση τοϋ βιβλίου τή δίνει προκαταρκτικώς και *accelerando* ό Massimo Peri στήν εισαγωγή του (σ. 5-23), προτείνοντας είς άντικατάσταση τής παραδοσιακής μετρικής θεωρίας, τής «έλληνικής μετρικολογίας» όπως γράφει, τίς θεωρίες και μεθόδους στιχουργικής τών Ρώσων φορμαλιστών και ιδιαίτερος τοϋ Roman Jakobson, με τó θεωρητικό μοντέλο τοϋ όποίου (συμπληρωμένο από τόν G. L. Beccaria, *L'autonomia del significante*, Torino 1975) αναλύει, έν είδει πρακτικής έφαρμογής και σέ άντιπαράθεση πρós τó «σημειολογικό» μοντέλο τοϋ Γ. Μπαμπινιώτη (*Γλωσσολογία και λογοτεχνία* 1984, σ. 196-199), τó εισαγωγικό τρίστιχο στόν *Ήλιο τόν ήλιότορα* τοϋ Όδ. Έλύτη.

ἐπειδὴ δὲν ἀναπτύσσεται ἡ θεωρητικὴ τεκμηρίωση αὐτῆς τῆς ἀποφῆς ἀλλὰ καὶ ἐπειδὴ τὸ θέμα αὐτό, οὕτως ἢ ἄλλως, δὲν ἐξετάζεται στὸ ὑπὸ κρίσιν βιβλίον.

Μποροῦμε ὅμως νὰ ποῦμε ἐδῶ ὅτι, ἐφόσον τὸ πρόβλημα τῆς μέτρησης τῶν νεοελληνικῶν στίχων (δόκιμων καὶ δημοτικῶν) τίθεται ὑπ' αὐτοὺς τοὺς ὄρους, τότε τὰ δύο ἄλλα συζητούμενα θέματα, τῆς μετρικῆς δηλαδὴ μονάδας καὶ τῆς μετρικῆς ὀρολογίας, ἔχουν ἐκ τῶν προτέρων, καλῶς ἢ κακῶς, δεδομένη τὴ λύση τους. Πράγματι, καὶ συνεπῶς, ὁ συγγρ., ἀρυόμενος τὰ θεωρητικὰ ἐπιχειρήματά του ἀπὸ ἰταλόφωνα κυρίως βοθητήματα⁴, προκρίνει ὡς μετρικὴ μονάδα τοῦ στίχου τὴ συλλαβὴ καὶ ἀπορρίπτει τὴν ἔστω καὶ συμβατικὴ χρῆση τῆς παραδοσιακῆς ὀρολογίας.

Δὲν πρόκειται νὰ ἐπεκταθοῦμε ἐπὶ θεωρητικῶν προβλημάτων στιχουργικῆς. Ἐπειδὴ ὅμως τὸ βιβλίον ἀποτελεῖ καλὸ ἔναυσμα γιὰ μιὰ εὐρύτερη συζήτηση, κρίνουμε χρήσιμο νὰ κλείσουμε αὐτὴ τὴ βιβλιοκρισία συνοψίζοντας σὲ τρία σημεία τὰ βασικὰ συμπεράσματα ποὺ μποροῦν νὰ συναχθοῦν ἀπὸ τὴν ἐξέταση «τῆς νεοελληνικῆς μετρικῆς παρεξήγησης» καὶ ποῦ, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὶς γενικότερες περὶ στιχουργικῆς σύγχρονες ἀπόψεις, μᾶς φαίνονται ὅτι μποροῦν νὰ ἀποτελέσουν μιὰ κοινὰ ἀποδεκτὴ βάση περαιτέρω μελέτης:

1. Συλλαβικὸς χρόνος. Δυναμικὸς τόνος.

Σήμερα πιά εἶναι καὶ πειραματικὰ ἀποδεδειγμένο ὅτι τὰ ἑλληνικά, τὰ νέα ἑλληνικά, εἶναι (ὅπως καὶ τὰ ἰταλικά) μιὰ γλῶσσα συλλαβικοῦ, ὅπως λέγεται, χρόνου, μιὰ γλῶσσα δηλαδὴ ὅπου ὅλες οἱ συλλαβές —καὶ τονισμένες καὶ ἄτονες— ἔχουν περίπου τὴν ἴδια διάρκεια. Εἶναι λοιπὸν αὐτονόητο ὅτι δὲν μποροῦμε κατ' οὐδένα τρόπο νὰ συζητοῦμε, προκειμένου γιὰ τὴ στιχουργία, γιὰ ποσότητα φωνηέντων ἢ συλλαβῶν.

Εἶναι ἐπίσης αὐτονόητο ὅτι τὰ νέα ἑλληνικά εἶναι μιὰ γλῶσσα μὲ τόνο δυναμικὸ καὶ διαφοροποιητικὸ, ὁ ὁποῖος κινεῖται ἐλεύθερα, φυσιολογικὰ καὶ μὲ τὴν ἴδια περίπου συχνότητα σὲ μιὰ ὁποιαδήποτε ἀπὸ τὶς τρεῖς τελευταῖες συλλαβές μιᾶς λέξης ἢ μιᾶς φωνολογικῆς ἐνότητας (σ' ἀντίθεση μὲ τὰ ἰταλικά ὅπου ὁ τόνος εἶναι σχεδὸν σταθερός). Ὁ νόμος αὐτὸς τῆς τρισυλλαβίας ποὺ διέπει τὸν γραμματικὸν τόνο προσδιορίζει, παρὰ τὶς ὁποιοσδήποτε ἐπὶ μέρους διαφοροποιήσεις, καὶ τὸν ρυθμικὸν τόνο.

2. Μέτρο. Ρυθμὸς. Στίχος.

Τὰ βασικὰ ἐρωτήματα ποὺ πρέπει νὰ ἀπαντηθοῦν εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς μποροῦν νὰ διατυπωθοῦν ὡς ἑξῆς:

α. Ποιὸ εἶναι τὸ στοιχεῖο ἐκεῖνο ποὺ χάρη στὴν ἐπανάληψή του δημιουργεῖ

4. Τὸ ὅτι οἱ θεωρητικὲς αὐτὲς ἀπόψεις δὲν εἶναι καθόλου ἀποκρυσταλλωμένες, τὸ παραδέχεται καὶ ὁ ἴδιος ὁ συγγρ. ὅταν π.χ. συστήνει στοὺς ἀναγνώστες του (σημ. 295) νὰ διαβάσουν τὶς θέσεις τοῦ C. Di Girolamo, (*Teoria e prassi della versificazione*, 1976, 21983 ἀναθεωρημένη) «μέσα ἀπὸ τὴν ἀναθεώρησή τους σὲ πολλὰ σημεία» ἀπὸ τὸν P. M. Bertinotto (*Strutture soprasedimentali e sistema metrico. Ipotesi, verifiche, risposte*. «Metrica», I, 1978).

στά σημερινά ελληνικά τὴν αἴσθηση τοῦ ρυθμοῦ;

β. Ποιὸ εἶναι τὸ στοιχεῖο ἐκεῖνο ποὺ δημιουργεῖ στά σημερινά ελληνικά τὴν αἴσθηση τοῦ στίχου;

γ. Ὑπάρχει; καὶ ποιά εἶναι ἡ διαφορὰ μεταξὺ ἔμμετρου στίχου καὶ ἐλεύθερου στίχου; Καὶ κατ' ἐπέκτασιν

δ. Ὑπάρχει; καὶ ποιά εἶναι ἡ διαφορὰ μεταξὺ ἐλεύθερου στίχου καὶ ρυθμικῆς πρόζας;

Δὲν εἶναι βέβαια ἐδῶ ὁ χῶρος νὰ ἐπιχειρήσουμε μιὰ τέτοια μελέτη. Μποροῦμε ὅμως, ὅσο χρειάζεται γιὰ τὸ θέμα ποὺ ἐξετάζουμε, νὰ συνοψίσουμε τὰ πράγματα ὡς ἐξῆς:

Στὰ δύο πρῶτα ἐρωτήματα μποροῦμε, νομίζω, νὰ συμφωνήσουμε ὅλοι στὸ ὅτι ἡ αἴσθηση τοῦ ρυθμοῦ στὰ νέα ελληνικά ἀναπτύσσεται χάρις σὲ μιὰ λίγο-πολὺ κανονικὰ ἐπαναλαμβανόμενη κατανομὴ τῶν τόνων καὶ ὅτι ἡ αἴσθηση τοῦ στίχου δημιουργεῖται χάρις σὲ μιὰ λίγο-πολὺ κανονικὴ ἐπανάληψη ἑνὸς ἀριθμοῦ συλλαβῶν. "Ὅτι δηλαδὴ, μ' ἄλλα λόγια, ὁ νεοελληνικὸς στίχος εἶναι δυὸ πράγματα μαζί. Ὡς πρὸς τὸ μῆκος του, τὴν ποσότητά του, εἶναι μιὰ κανονικὴ ἐπανάληψη ἑνὸς ἀριθμοῦ συλλαβῶν καὶ ὡς πρὸς τὸν χαρακτήρα του, τὴν ποιότητά του, εἶναι μιὰ κανονικὰ ἐπαναλαμβανόμενη κατανομὴ τόνων. Ἐνας ὑποθετικὸς στίχος καθαρὰ συλλαβικὸς (μὲ ὅλες δηλαδὴ τὶς συλλαβὲς του τονισμένες ἢ ὅλες ἄτονες) εἶναι ἀδύνατος. Καὶ ἀντιστοίχως, μιὰ ἀλληλοδιαδοχὴ ἑνὸς ἀριθμοῦ συλλαβῶν δὲν εἶναι στίχος παρὰ μόνον ὅταν μπορεῖ νὰ ἐκφωνηθεῖ ρυθμικά, δηλαδὴ ὅταν μπορεῖ νὰ μετρηθεῖ (scansio).

Στὰ δύο ἐπόμενα ἐρωτήματα μιὰ συναινετικὴ ἀπάντηση θὰ μπορούσε ἴσως νὰ εἶναι ἡ ἐξῆς:

Ἡ διάκριση ποὺ ἔχει συχνὰ ἐπιχειρηθεῖ μεταξὺ μέτρου καὶ ρυθμοῦ (π.χ., γιὰ τὴν ἐλληνικὴ βιβλιογραφία, Βουτιερίδης), ἔχει νόημα μόνον ἂν μὲ τὸν ὄρο «μέτρο» ἐννοοῦμε τὴν ἀπολύτως κανονικὴ καὶ ὑποχρεωτικὴ ἐπανάληψη, σὲ προκαθορισμένους συνδυασμούς, συλλαβῶν τονισμένων καὶ ἄτονων, δηλαδὴ ποδῶν, μὲ συστηματοποιήσιμες ἐξαιρέσεις τονικῆς ἀδιαφορίας, μετρικῆς ἀτονίας ἢ παρατονισμοῦ (ἀντίστοιχες, ἀναλογικά, πρὸς τὶς «ἀδιάφορες», «κοινές» ἢ «ἄλλογες» συλλαβὲς τῆς ἀρχαίας προσωδίας).

Γιὰ τὴ νεοελληνικὴ στιχουργία μιὰ τέτοια διάκριση ἐξακολουθεῖ νὰ φαίνεται χρήσιμη καὶ ἀποτελεσματικὴ, ὅταν θέλουμε νὰ μελετήσουμε ὅ,τι γενικά (μὲ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις) θεωροῦμε παραδοσιακὴ ποίηση, δημώδη καὶ δόκιμη (καὶ στὴ δημοτικὴ καὶ στὴν καθαρῆουσα), καθὼς καὶ τὶς ποιητικὲς συνθέσεις, ὅσες προσδιορίζονται θετικὰ ἢ ἀρνητικὰ σὲ σχέση μὲ τὶς ἔμμετρες μορφές, ὅσες δηλαδὴ, συνειδητὰ ἢ μὴ, προσπαθοῦν νὰ τὶς ἀνανεώσουν ἐπιτυχῶς ἢ ἀνεπιτυχῶς (π.χ. Παλαμᾶς ἢ καὶ Σεφέρης τοῦ Ἑρωτικοῦ λόγου) νὰ τὶς καταστρέψουν (π.χ. Καρυωτάκης) ἢ νὰ τὶς εἰρωνευθοῦν (π.χ. Σεφέρης τῆς *Στροφῆς*), ἀλλὰ ποῦ ἐν τέλει ὡς σύνολη ποιητικὴ ἔκφραση τοὺς ὑποτάσσονται.

Αὐτὸ βέβαια δὲν σημαίνει καθόλου ὅτι ἐν ὀνόματι τῆς παράδοσης ἢ τῆς ἀποτελεσματικότητος τῆς μελέτης εἴμαστε ὑποχρεωμένοι, προκειμένου νὰ μελετήσουμε τὸν ρυθμὸ τῶν ὁποιοῦνδήποτε νεοελληνικῶν στίχων, νὰ υἱοθετήσουμε

σώνει και καλά αυτόν τὸν ὄρισμό γιὰ τὸ μέτρο, καὶ κατὰ φυσικὴ συνέπεια, οὔτε καὶ τοὺς μετρικοὺς πόδες, δηλαδὴ τοὺς κωδικοποιημένους ἀπὸ τοὺς Ἄλεξανδρινούς συνδυασμοὺς βηματισμοῦ τοῦ στίχου. Ἀλλὰ τότε ἡ διάκριση μεταξὺ μέτρου καὶ ρυθμοῦ εἶναι περιττὴ καὶ ἡ μέθοδος προσέγγισης μένει πρὸς ἀνάπτυξιν, τεκμηρίωσιν καὶ συζήτησιν.

Καὶ κατ' ἐπέκτασιν:

Ἡ πρόταση κατὰ τὴν ὁποία ὁ ἐλεύθερος στίχος εἶναι ἐλεύθερος διότι δὲν ὑπακούει σὲ μετρικὰ σχήματα, ἔχει κι αὐτὴ νόημα μόνον ἂν, ὅπως καὶ προηγουμένως, δεχθοῦμε ὡς κατ' ἀρχὴν ἀπαραίτητη τὴν προϋπόθεση ὑπάρξεως συγκεκριμένων ὑποχρεωτικῶν μετρικῶν συνδυασμῶν, δηλαδὴ ποδῶν. Εἶδεμὴ ἡ πρόταση αὐτὴ εἶναι ἀντιφατικὴ καὶ αὐτοαναιρεῖται. Διότι, ὅπως τὸ σημειώνει καὶ ὁ συγγρ., παραθέτοντας τὸ Λεξικὸ τῶν Ducrot - Todorov (ἐνθ. ἀν. σ. 244), ἡ δὲν ὑπάρχει καθόλου μέτρο καὶ τότε δὲν πρόκειται γιὰ στίχο ἀλλὰ γιὰ πεζὸ λόγο ἢ ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ στίχο καὶ τότε ὑπάρχει ὅπωςδήποτε κάποια ἄλλου εἴδους μετρικὴ ὀργάνωση, μιὰ κάποια ἐπανάληψη ρυθμικῶν στοιχείων, ἢ ὁποία μᾶς διαφεύγει διότι προσπαθοῦμε νὰ βροῦμε σ' αὐτὴν ὅ,τι ἐξ ὑποθέσεως δὲν ἔχει, δηλαδὴ μετρικοὺς πόδες.

Εἶναι προφανές ὅτι ὁ λεγόμενος ἐλεύθερος στίχος ὡς πρὸς τὰ ρυθμικὰ του στοιχεῖα (καὶ ὄχι ὡς πρὸς τὰ λεξιλογικὰ ἢ γραμματικὰ) περιμένει τὸν μελετητὴ του (ὁ ὁποῖος πρὶν ἀπ' ὅλα θὰ πρέπει νὰ ἀνακαλύψει τὰ ἐργαλεῖα μὲ τὰ ὁποῖα θὰ τὸν μελετήσῃ). Ὅσο δὲν ὑπάρχει μιὰ τέτοια μελέτη, μοιραῖα θὰ συγχέονται συνεχῶς ὅ,τι ἐλλείψει εὐκρινέστερης ὁρολογίας ὀνομάζουμε συμβατικὰ «ἐλεύθερο στίχο» καὶ «ρυθμικὴ πρόζα» (καὶ κατ' ἐπέκτασιν «ποίηση» καὶ «πεζὸ λόγο»). Ἐκτὸς ἂν δεχθοῦμε ὅτι «ἐλεύθερος στίχος» εἶναι ὁποιαδήποτε πρόζα, λιγότερο ἢ περισσότερο ρυθμικὴ, λιγότερο ἢ περισσότερο «ποιητικὴ», διατεταγμένη τυπογραφικὰ σὲ στίχους.

3. Ὁρολογία.

Δὲν ὑπάρχει καμιὰ ἀμφιβολία ὅτι οἱ ὅροι τῆς ἀρχαίας προσωδίας δὲν εἶναι οἱ πλέον κατάλληλοι γιὰ νὰ περιγράψουν φαινόμενα τονικο-συλλαβικῆς στιχουργίας. Ἄν ὅμως συμφωνοῦμε στὸν πιὸ πάνω ἐλάχιστο μετρικὸ ὄρισμό, τότε δὲν βλέπω ποιοὶ εἶναι οἱ λόγοι ποὺ ἀντιτίθενται, προκειμένου γιὰ ἔμμετρος μορφές στίχων, στὸ νὰ χρησιμοποιοῦμε, ἐλλείψει προσφοροτέρας, συμβατικὰ καὶ κατ' ἀναλογίαν, τὴν παραδεδομένη καὶ οἰκεία ὁρολογία γιὰ νὰ χαρακτηρίσουμε π.χ. ὡς ἰαμβικούς κατὰ τὸν ρυθμὸ στίχους στοὺς ὁποίους ἡ κατανομὴ τῶν τόνων γίνεται ὡς ἀκολούθως:

$$\begin{array}{cccccccc} \text{—} & \text{ἀργά} & \text{ντυθεῖ} & \text{ἀργά} & \text{ἀλλαχτεῖ} & \text{ἀργά} & \text{νὰ} & \text{πάει} & \text{τὸ} & \text{γιόμα} \\ & \text{—} & \text{—} & \text{—} & \text{—} & \text{—} & \text{—} & \text{—} & \text{—} & \text{—} \\ & \text{2} & \text{4} & \text{6} & \text{8} & \text{10} & \text{12} & \text{14} & & \\ & & & & & & & & & \\ & & & & & & & & & \text{(Δημοτικός)} \end{array}$$

$$\begin{array}{cccccccc} \text{—} & \text{Ψαροῦ} & \text{τ' ἀγκίστρι} & \text{π' ἀφησες} & \text{ἀλλοῦ} & \text{νὰ} & \text{ρίξεις} & \text{ἄμε} \\ & \text{—} & \text{—} & \text{—} & \text{—} & \text{—} & \text{—} & \text{—} \\ & \text{2} & \text{4} & \text{6} & \text{10} & \text{12} & \text{14} & \\ & & & & & & & \\ & & & & & & & \text{(Σολωμός)} \end{array}$$

- δειλιάζουν γύρω τὰ νησιά παρακαλοῦν καὶ κλαῖνε
 $\frac{\text{—}}{2} \quad \frac{\text{—}}{4} \quad \frac{\text{—}}{8} \quad \frac{\text{—}}{12} \quad \frac{\text{—}}{14}$
 (Σολωμός)
- Ὁ χρόνος φεύγει ἀλλάζει ἢ γῆ περνοῦν λαοὶ καὶ κόσμοι
 $\frac{\text{—}}{2} \quad \frac{\text{—}}{4} \quad \frac{\text{—}}{6} \quad \frac{\text{—}}{8} \quad \frac{\text{—}}{10} \quad \frac{\text{—}}{12} \quad \frac{\text{—}}{14}$
 (Παλαμάς)
- Τὰ περιστέρια ποὺ σκορποῦν οἱ ναυαγοὶ στὴν τύχη
 $\frac{\text{—}}{4} \quad \frac{\text{—}}{8} \quad \frac{\text{—}}{12} \quad \frac{\text{—}}{14}$
 (Καρυωτάκης)
- Τὰ μυστικά τῆς θάλασσας ξεχνιοῦνται στ' ἀκρογυάλια
 $\frac{\text{—}}{4} \quad \frac{\text{—}}{6} \quad \frac{\text{—}}{10} \quad \frac{\text{—}}{14}$
 (Σεφέρης)
- Στὴν πέτρα τῆς ὑπομονῆς προσμένουμε τὸ θάμα
 $\frac{\text{—}}{2} \quad \frac{\text{—}}{8} \quad \frac{\text{—}}{10} \quad \frac{\text{—}}{14}$
 (Σεφέρης)

Ἡ ὡς τροχαϊκούς κατὰ τὸν ρυθμὸ, στίχους μετὰ τὴν ἀκόλουθη π.χ. κατανομὴ τῶν τόνων τους:

- Τράβα τὸ χορὸ κι ἄς πᾶει
 $\frac{\text{—}}{1} \quad \frac{\text{—}}{5} \quad \frac{\text{—}}{7}$
 μαύρη γῆς θεὰ μᾶς φάει
 $\frac{\text{—}}{1} \quad \frac{\text{—}}{3} \quad \frac{\text{—}}{5} \quad \frac{\text{—}}{7}$
 (Λαϊκοί)
- ἄργειε νὰ ἴθι ἐκείνη ἢ μέρα
 $\frac{\text{—}}{1} \quad \frac{\text{—}}{3} \quad \frac{\text{—}}{5} \quad \frac{\text{—}}{7}$
 (Σολωμός)
- Τρίτη, Πέμπτη καὶ Σαββάτο
 $\frac{\text{—}}{1} \quad \frac{\text{—}}{3} \quad \frac{\text{—}}{7}$
 μέσ' στῆς θάλασσας τὸν πάτο
 $\frac{\text{—}}{1} \quad \frac{\text{—}}{3} \quad \frac{\text{—}}{7}$
 ποιὸς θὰ ρίξει ποιὸς θὰ πάρει
 $\frac{\text{—}}{1} \quad \frac{\text{—}}{3} \quad \frac{\text{—}}{5} \quad \frac{\text{—}}{7}$
 τ' ἀσημένιο τὸ φεγγάρι
 $\frac{\text{—}}{3} \quad \frac{\text{—}}{7}$
 (Ἐλύτης)

Τὸ δακτυλόγραφο βιβλίο τοῦ Γαραντούδη εἶναι καλαίσθητο καὶ εὐανάγνωστο, μολονότι πυκνογραμμένο σὲ μονὸ διάστιχο καὶ ἐκτυπωμένο σὲ γυαλιστερό χαρτὶ offset. Ὁ πλημμελὴς χωρισμὸς τῶν λέξεων στὸ τέλος τῆς ἀράδας πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ στὴν αὐτόματη ἐπεξεργασία τοῦ κειμένου ἀπὸ τὴ γραφομηχανή. Στὴν ἀτέλεια τοῦ μηχανήματος, στὴν ἔλλειψη δηλαδὴ τῶν ἀπαιτούμενων χαρακτῆρων, πρέπει μᾶλλον νὰ ἀποδοθεῖ καὶ ἡ γραφὴ σὲ μονοτονικὸ (μὲ προσθήκη ὑπογεγραμμένης) λογίων ἀλλὰ καὶ ἀρχαίων ἑλληνικῶν ἀποσπασμάτων (τὰ ὅποια γίνονται ἔτσι πραγματικὰ ἀγνώριστα). Περισσότερο ἐνοχλητικὰ —ἀλλὰ εὐτυχῶς λίγα— εἶναι μερικὰ παροράματα ποὺ πρέπει νὰ διορθωθοῦν: σ. 28.1 γρ. «ελλιπή», 28.37 γρ. «ιδωμένες», 29.13 γρ. «επέβαλλε», 29.28 γρ. «κυρίως του δακτ. εξαμ. και του ιαμβ. τριμ.», 64.33 γρ. «απροσφωρότερος», 80.32 γρ. «την πρώτη σκηνή της πρώτης πράξης», 115.35 γρ. «ροétiques», 115.45 γρ. «Αττικαί νύκτες», 119.2 γρ. «υφ' ημών», 122.43 γρ. «εισάγει», 134.33 γρ. «θεωρία τινές».

Τέλος ξενίζει δυσάρεστα ἡ ψευτοκαθαρευουσιάνικη ὑπερδιόρθωση τοῦ συμπλέγματος *χθ/χτ* σὲ *κτ* ποὺ ὀδηγεῖ στὴ συστηματικὴ χρησιμοποίηση τῶν μιξοβάθρων τύπων «δεκτούν», «δεκτούμε», «αποδεικτεῖ» κτλ. (δὲς σ. 18.9, 68.6, 81.14, 96.11, 100.34 κ.ά.) καὶ ποὺ καταλήγει ὡς καὶ στὴν «ἐξομάλυνση» σὲ «υποδέκτηκαν» τοῦ παλαμικοῦ τίτλου «Πῶς τὸν ὑποδέχτηκαν τὸ 15σύλλαβο» (σ. 83.16).

Ὅπως δὴποτε ὅμως πέρα ἀπὸ τὶς φιλολογικὲς μεμψιμοιρίες καὶ τοὺς δασκαλιστικὸς σχολαστικισμοὺς τὸ βιβλίο τοῦ Εὐριπίδη Γαραντούδη εἶναι εὐπρόδεκτο καὶ ἀξιόλογο καὶ ὁ συγγραφέας του ἀξιέπαινος.